

מכילתא

כתב עת לתורה ולחכמה

העורכים

עדיאל ברויאר • הרב יעקב ישראל סטל • משה דוד צ'צ'יק

מזכיר המערכת

מנחם טייטלבוים

גליון ב • כסלו תשפ"א

כתובת המערכת:
mekhilta@mekhilta.com

ISSN: 2707-4900

© כל הזכויות שמורות
ירושלים תשפ"א

המחברים מתבקשים לשלוח את מאמריהם ערוכים, מוקלדים
ומותקנים על פי כללי התקנה מקובלים ועקביים
אין לשלוח מאמר שנתפרסם או שעומד להתפרסם במקום אחר
תוכן כל מאמר הוא על אחריותו של המחבר בלבד, כולל
מאמרים ותגובות של חברי המערכת

המאמרים

5	הרב יעקב ישראל סטל	פיוט 'אשורר לצורי שירה עריבה' בהלכות יום טוב לר' משה בירבי בנימין הסופר מרומא
27	הרב אריאל אפרים אהרונוב	זיהוי התוספות למסכת זבחים כתוספות שאנץ
87	עידן פרץ	נוסח קטלוניא: קווי יסוד בתפילות הקבע ומערכת הפיוטים
129	שמחה עמנואל	שניאור זק"ש: רשימת כתבי היד באוסף גינצבורג (חלק ב)
179	הרב אברהם ביטון	מנהגים לכל השנה מארץ אשכנז
201	הרב יהודה זייבלד	המהדורה הראשונה של 'עקידת יצחק' לר"י עראמה
253	הרב רפאל קרויזר	פולמוסים בדרכי כתיבת שמות ערים בגיטין ומשמעותם
293	מאיר וולגלרנטר	הגיית היוד הדגושה במסורת טבריה

ביקורת

311	הרב אברהם ביטון	על 'ספר האורה' מהדורת מכון ירושלים

המשתתפים

alfabita99@gmail.com	הרב יעקב ישראל סטל
a6190283@gmail.com	הרב אריאל אפרים אהרנוב
sidurcatalunya@gmail.com	ד"ר עידן פרץ
simcha.emanuel@mail.huji.ac.il	פרופ' שמחה עמנואל
avibiton248@gmail.com	הרב אברהם ביטון
yehuda10@enativ.com	הרב יהודה זייבלד
refael.kroizer@gmail.com	הרב רפאל קרויזר
meirwohl@gmail.com	מאיר וולגלרנטר

פיוט 'אשורר לצורי שירה עריבה' בהלכות יום טוב לר' משה בירבי בנימין הסופר מרומא

מאת

הרב יעקב ישראל סטל

מבוא

השבת הקודמת לחג השבועות נקראה בפי יהודי איטליה וביזנטיון הקדום: "שבת הגדול של שבועות"¹. היא נחשבה אחת מן השבתות המצוינות, ונאמרה בה מערכת פיוטים מיוחדת². לשבת זו חיבר ר' משה בירבי בנימין הסופר מרומא את הקדושתא 'אדון אצלו אימנני באהב שעשועים', ששרידיה נשתמרו בהעתקה מאוחרת של 'סדר חיבור ברכות' והם מתפרסמים כאן לראשונה.

'סדר חיבור ברכות', הידוע גם כ'מחזור טורין', על-שום שהוחזק בספרייה של העיר טורינו (תחת הסיגנטורה: LI. A III 2), הוא מחזור לכל השנה כמנהג איטליה בשילוב פיוטים והלכות. תאריך עריכתו המקורית של המחזור אינו מאוחר לאמצע המאה השתים-עשרה, והיא מעשה ידי ר' מנחם ב"ר שלמה, מחבר הפירוש הדרשני לתורה 'שכל טוב'³. כתב-היד נשרף כליל בשריפה שפרצה בספרייה בליל ט בשבט תרסד (הלילה שבין 25 ל-26 בינואר 1904), ולא שרד

* קיצורים ביבליוגרפיים שנעשה בהם שימוש במאמר:

אליצור, סוד משלשי קודש = ש' אליצור, סוד משלשי קודש: הקדושתא מראשיתה ועד ימי רבי אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשעט

הלכות גדולות = הלכות גדולות, א, מהדורת ע' הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב
פליישר, שירת הקודש העברית = ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשסח

פרנקל, קדושתא לשבת הגדול = א' פרנקל, 'קדושתא לשבת הגדול לר' חננאל בר אמנון', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר כו (טז), ירושלים תשסב, עמ' 1-66

צונץ, תולדות הספרות = L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865

1 ראה: הרב ט' פריינד, מועדים לשמחה, ד (ניסן-א), ירושלים תשסד, עמ' עג-עד.

2 ראה: ע' פליישר, 'אזהרות לר' בנימין (בן שמואל) פייטן', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר יא (כא), חלק א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 15-16.

ממנו אלא העתקה חלקית שנעשתה כמה שנים קודם בידי ובהזמנת שלמה זלמן שכטר⁴, והוא כעת כת"י ניר-יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms. 8401. במדור לחג השבועות ב'סדר חיבור ברכות' מופיעה העתקה יחידאית מקדושתא לשבת שלפני שבועות – "קדושתא דר' משה דבשבת הגדול דשבועות", הפותחת 'אדון אצלו אימנני באהב שעשועים'⁵. אך למרבה הצער, בהעתקת ש"ז שכטר לא הועתקה הקדושתא בשלמותה. רק פיוט ו – הפותח 'אשורר לצורי שירה עריבה' – הועתק כולו, ואילו משאר חלקי הקדושתא הסתפק המעתיק ברישום טור אחד או שניים של תחילת וסוף הפיוטים, ומן הסילוק העתיק מעט יותר⁶, וכך אבדה הקדושתא השלמה. להלן אני מגיש מהדורה של פיוט ו, הפיוט היחיד השלם ששרד מהקדושתא, וכדי שלא יחסר המזג הצגתי בנספח גם את שרידי החלקים האחרים של הקדושתא. כנגזר מיעודה של הקדושתא לשבת שלפני חג השבועות, היא עוסקת בהרחבה – עד כמה שניתן להעלות משרידיה – במעמד מתן תורה⁷, חוץ מפיוט ו, 'אשורר לצורי שירה עריבה', שכמעט כולו נדרש להלכות ודיני יום טוב⁸. פיוט

3 ראה על כך: A.I. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy*, Philadelphia 1930, pp. 12-82. אמנם לידינו הגיע 'סדר חיבור ברכות' בעריכה מאוחרת יותר, שכבר קלטה כמה פיוטים אשכנזיים מאוחרים יחסית.

4 מאתיים העמודים הראשונים בהעתקה זו נעשו בידי ש"ז שכטר עצמו, ומשם ואילך, כששים עמודים, בידי מעתיק אחר. ראה על כך: A.I. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy: Based on a unique Manuscript entitled Seder Hibbur Berakot*, Philadelphia 1930, p. 4. שם פרסם אברהם שכטר כמה קטעים מתוך העתקה ש"ז שכטר, ובנוסף לכך, גם רשימת הפיוטים שבחיבור נתפרסמה על-פי העתקה זו. ראה: I. Davidson, 'The Seder Hibbur Berakot', *JQR*, n.s. 21 (1930-1931), pp. 241-279. לעומת אלו, יוט"ל צונץ במחקריו על הפיוטים עשה שימוש בכתב-היד המקורי, עי' למשל, להלן, הערה 5.

5 בכת"י טורין, דפים 199ב-206ב; בהעתקה שכטר: עמ' 246-247. ומתוך כתב-היד המקורי רשם יוט"ל צונץ את הקדושתא וחלקיה. ראה: צונץ, תולדות הספרות, עמ' 457, 651.

6 על מבנה הקדושתא שלנו, כפי שניתן לשער משרידיה, ראה להלן בנספח.

7 אולי חוץ מפיוט ד.

8 ושם חיקה בכך פייטננו את ר' חננאל ב"ר אמנון, פייטן איטלקי בן המחצית השנייה של המאה העשירית, אשר ייחד לענייני הלכה את פיוט ו – 'אקום בתוך עם מרשות מביני טעם', בקדושתא לשבת הגדול 'אתחיל מקצת לספר בשבח' (ראה: פרנקל, קדושתא לשבת הגדול, עמ' 48-57). אך זה האחרון, בשונה מפייטננו, הקדיש לענייני הלכה גם את פיוט ד של הקדושתא – 'מעת נתמנה ציר בינך ובין עם' (ראה: פרנקל, שם, עמ' 39-42).

זה הוא אחד ממעט הפיוטים הלימודיים (דידקטיים) שהגיעו אלינו מאיטליה⁹, והסיבה שפייטננו ייחדו להלכות יום טוב כלליות הנוגעות לכל הימים הטובים – בשונה מפיוטי ההלכה לשבת הגדול שלפני פסח שהוקדשו ברובם להלכות פסח¹⁰ – ולא להלכות החג הקרב, הוא מפני שחג השבועות לא זכה למצוות מיוחדות הנוהגות בו בזמן הזה¹¹.

הפיוט 'אשורר לצורי שירה עריבה' פותח בהודאה להקב"ה, אשר ברוב אהבתו נתן לנו את התורה (טורים 1-4). לאחר מכן עובר לדומם ולשבח את חז"ל ואת חשיבות תקנותיהם וסייגיהם, הנחשבים כאילו נתקבלו מסיני (טורים 22-5)¹². דברי שבח אלו הם פתיחה רחבה להלכות יום טוב הבאים מיד לאחר מכן וממשיכים עד שלהי הפיוט (טורים 23-58), שכן לדעת פייטננו, אע"פ שהיתר עשיית מלאכת אוכל נפש ביום טוב מפורשת בתורה – "כָּל מְלָאכָה לֹא יַעֲשֶׂה בָהֶם, אֶךְ אֲשֶׁר יֵאָכֵל לְכָל נֶפֶשׁ הוּא לְבַדּוֹ יַעֲשֶׂה לָהֶם" (שמות יב טז), חז"ל קבעו והכריעו איזו היא מלאכת אוכל נפש מותרת או אסורה, ולכן כל האסור והמותר ביום טוב נחשב תקנת חכמים¹³. בסיימו את הלכות יום טוב חותם פייטננו בשבח קצר לחז"ל שהאירו עיני ישראל בבררם להם את האסור והמותר ביום טוב (טורים 59-60), ופונה להקב"ה בבקשה על הגאולה העתידה ועל בניין בית המקדש (טורים 61-64), וכאן מסתיים הפיוט¹⁴.

- 9 למיפוי השירה והפייטנות הלימודית הקדשתי מחקר רחב, שעדיין לא הושלם ולא פורסם. ובהתאם לנתונים שאספתי שם ידועים לנו כיום כעשרים פיוטים ושירים לימודיים שנתחברו באיטליה וביוזנטיון עד אמצע המאה השתים-עשרה.
- 10 במחקרי הנזכר בהערה קודמת מניתי את אותם פיוטים שהגיעו אלינו ממרכזים שונים.
- 11 זו גם הסיבה שפיוטי מערביות – שפייטני אשכנז-צרפת נהגו לשבח בהם תכנים לימודיים – שנכתבו באשכנז-צרפת לחג השבועות אינם עוסקים בהלכות החג, אלא בהלכות מצוות החג שנהגו בזמן המקדש. וכך גם פיוטי מערביות שנתחברו לשמיני עצרת ושמחת תורה, בשונה מפיוטי המערביות של חג הסוכות שכמחצית מהם מגלגלים בהלכות חג הסוכות ומצוותיו. שכן לחג השבועות, שמיני עצרת ושמחת תורה, אין בזמן הזה הלכות ודינים מיוחדים. ובמחקרי הנזכר (לעיל, הערה 9) הרחבתי בעניין.
- 12 רעיון זה הודגש גם בשני פיוטי ההלכה שבקדושתא 'אתחיל מקצת לספר בשבח' לשבת הגדול לר' חננאל ב"ר אמנון, מפייטני איטליה הקדומים, וכתיאור מהדיר הקדושתא: "הפייטן מונה את הלכות החג על פי דברי החכמים אך מקורם בסיני, ששם נאמרו לראשונה מפי הקב"ה עצמו" (פרנקל, קדושתא לשבת הגדול, עמ' 10). ושמה התבטאויות אלו נאמרו כמענה לתפיסה הקראית הכופרת בסמכות חז"ל, שהיו לה מהלכים באיטליה וביוזנטיון באותה תקופה. ראה: י"מ תא-שמע, 'מדרש' לקח טוב': רקעו ואופיו', בספרו: כנסת מחקרים, ג, ירושלים תשסו, עמ' 265-277.
- 13 זו היא גם דעת הרשב"א, המאוחר לפייטננו, וראשונים נוספים. ראה: עבודת הקודש לרשב"א, ג, שער א ('בית מועד'), סימן א, מהדורת הרב ח"צ גאמבליסט, ירושלים תשסו, עמ' ד-ה ובהערות. עי' גם בית יוסף, או"ח, סי' תצה סעיף ב.

תכניו ההלכתיים של הפיוט מבוססים על התלמוד הבבלי בתיווכו של ספר 'הלכות גדולות', שנחשב באיטליה הקדומה אחד מספרי היסוד ההלכתיים. והשפעה זו מוכחת מביטוי לשוני שמקורו ב'הלכות גדולות'¹⁵ וכן מסדר ההלכות התואם לו חלקית¹⁶. אפשר גם, שהפיוט 'ארשה ברוב עם להודות' בהלכות יום טוב לר' חננאל ב"ר אמנון¹⁷, שקדם לפייטנו בכמה דורות, השפיע במעט על פיוטנו¹⁸. אך עם כל זאת הפיוט אינו מקיף את כל הלכות יום טוב שב'הלכות גדולות', ואיני יודע מה הביא את פייטנו לקרב הלכות מסוימות ולשלבן בפיוטו ולדחות הלכות אחרות.

הפיוט 'אשורר לצורי שירה עריבה' עשוי מחרוזות מרובעות, והוא חתום באקרוסטיכון אלפביתי כפול ולאחריו שם הפייטן: **משה בירבי בנימין חזק בתורה**¹⁹, כמנהג פייטני איטליה הקדמונים לשלב באקרוסטיכונים ברכה להצלחתם בתורה²⁰.

14 אך נראה שכמה טורים (אולי ארבעה בלבד) נחסרו מסופו של פיוט. עי' להלן, הערה 19.
15 שימושו של פייטנו בביטוי "מחייבי" (טורים 25-26: "מוֹעֲדֵי יְיָ מְקַרְאֵי קוֹדֶשׁ קְרוֹאִים / מִיִּחְיִיבֵי הַזֶּקֶר קְדוֹשָׁתָם") מקורו, כנראה, מהלכות גדולות, א, הלכות יום טוב, עמ' 361: "מִיִּחְיִיבֵינוּ לְקְדוּשָׁה לְיוֹמָא טַבָּא, דְּכַתִּיב: 'אֱלֹהֵי מוֹעֲדֵי יְיָ'. וּמִיִּחְיִיבֵינוּ לְאֲדֻכּוּרֵי קְדוּשָׁתָהּ בְּצִלּוֹתָא וְאֲכֻסָּא".

16 כך למשל, הפיוט מזכיר את איסור הרקדה והיתרה (טורים 35-37) ואחריו איסור מדידת חיטים ושעורים (טור 38), וכן סדרו בהלכות גדולות, א, הלכות יום טוב, עמ' 362, אך לא בתלמוד הבבלי (הרקדה - ביצה כט ע"ב; מדידת חיטים - ביצה כט ע"א). גם סדר ההלכות שבטורים 37-44 קרוב יותר לסדר 'הלכות גדולות' מאשר לתלמוד הבבלי; ראה בביאור שם. ויש לתופעה זו היקרויות נוספות, כפי שיראה המעיין. גם ר' חננאל ב"ר אמנון ביסס את החומר ההלכתי שבשלושת פיוטי ההלכה ששילב בקדושתא 'אתחיל מקצת לספר בשבח' על ספר 'הלכות גדולות'. ראה: פרנקל, קדושתא לשבת הגדול, עמ' 13-14 ועוד.

17 נדפס אצל פרנקל, קדושתא לשבת הגדול, עמ' 57-62.

18 זיקה אחת ברורה למדי יש בין שני הפיוטים: בשניהם פותח החלק ההלכתי באיסור צידה מן הביברים (פיוטנו, טורים 23-24; 'ארשה ברוב עם להודות', טורים 7-8). אבל בנוגע לפרטים אחרים קשה להצביע על זיקה חלוטה וברורה, שכן תמיד ניתן לטעון שפיוטנו לא שאב מן הפיוט 'ארשה ברוב עם להודות' אלא ממקורו שלו, היינו, מ'הלכות גדולות' או מן התלמוד הבבלי.

19 אותיות 'דה' (מתיבתא 'בתורה') חסרות באקרוסטיכון, ואפשר שהפייטן השלימם באמצעות התיבה האחרונה שבפיוט: "וְיִהְיֶה לְלוֹךְ בְּמִנְהָה מְשׁוֹבַחַת נְאֻמָּה וְשְׁחוּדָה", אך אפשר שנחסרה מן הפיוט מחרוזת מרובעת אחת שהחזיקה את אותיות 'דה' מסופו של האקרוסטיכון. כך או כך, לא דק דוידזון במאמרו 'על סדר חיבור ברכות' (לעיל, הערה 4), עמ' 250, הכותב, שהאקרוסטיכון הוא: "משה ברבי בנימין חזק בתורה".

20 פ"ש לנרד, עיונים בהתהוותה של האסכולה הפייטנית באיטליה, ע"ד, באר"שבע 2006, עמ' 46-48, 54, 222 ועוד; פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשלג,

זיהוי התוספות למסכת זבחים כתוספות שאנן

מאת

הרב אריאל אפרים אהרונוב

התוספות למסכת זבחים נדפסו עם ההדפסה הראשונה של מסכת זו, בדפוס ונציה – אלול רפ"ב (במהדורת שונצינו-פיזרו – שקדמה לדפוס ונציה – לא נדפס סדר קדשים¹). לא שרר בידינו שום עד נוסח נוסף מקובץ תוספות נכבד זה², לפיכך את כל המידע אודות דרכי התהוותו ועריכתו יש להסיק מניתוח זהיר ויסודי של הקובץ עצמו, בנוסף למקבילות בקובצי תוספות למסכתות אחרות ולידיעות ממקורות נוספים.

קובץ תוספות זה היה לקוי ומשובש, וכבר התאונן על כך ר' רפאל נתן נטע רבינוביץ:

ואעפ"כ מלאה מהדורה זו [=ונציה] של התלמוד שיבושים וטעויות, וביותר ברש"י ותוספות למסכת זבחים, וברא"ש לכל המסכתות, שכמעט אי אפשר ללמוד בהן מרוב השיבושים. אבל אנו דנים את הרב המגיה לכף זכות, כי באמת אין לשער גודל העבודה העצומה שהיתה לו להגיה ולתקן...³.

* תודתי לפרופ' שמחה עמנואל, ר' משה דוד צ'צ"ק, ר' אהרון גבאי ור' אברהם וסרמן שעיינו בכל המאמר והעירו הערות חשובות.

בכתיבת המאמר השתמשתי במסכת זבחים הוצאת עוז והדר, ירושלים תשע"ג. כל המובא במאמר בסתם מהתלמוד, מהתוס' ומהשיטמ"ק, הוא ע"פ מהדורה זו (יש הבדלים בין המהדורות השונות של הוצאה זו) וכל מקום שצינתי 'מהדורת עוז והדר' הכוונה למהדורה זו. כל הציונים ל'הגהות וציונים' הם למדור זה שבמהדורה הנ"ל. במקומות מסוימים ציינתי גם לשיטמ"ק דפוס וילנה, או לשיטמ"ק מהדורת אילן, והדברים נכתבו במפורש. הציונים ל'השמטות' או ל'השמטות לשיטמ"ק', הם ל'השמטות משיטה מקובצת' הנדפסות בסוף המסכת מהדורת עוז והדר. במקומות מסוימים ציינו במפורש ההבדלים שבין ההשמטות שבסוף דפוס וילנה להשמטות שבסוף מהדורת עוז והדר.

1 מלבד מסכת חולין – שונצינו רמ"ט.

2 וראה גם ש' עמנואל, מגניז אירופה, ב, ירושלים תשע"ט, עמ' 271, הערה 2.

במהלך השנים הוגה הקובץ על ידי חכמים שונים⁴, בראשם רבי בצלאל אשכנזי שהגהו ותיקנו על פי קובץ מקביל שעמד לפניו בכתב יד. הגהותיו נדפסו בשם 'שיטה מקובצת' על הדף החל מדרפוס וילנה תרמ"ו, ולאחרונה במהדורה מדוקדקת יותר גם כספר בפני עצמו⁵. מלבדו הוסיפו עוד אחרונים הגהות ותיקונים מסברת עצמם, וכבר עמד על כך רבי ישראל מאיר הכהן מראדין בהקדמתו לספר 'אסיפת זקנים':

קמתי ונתעוררתי בעזה"י ולקחתי את ראשי המפרשים (היינו הברכת הזבח והצאן קדושים והפנים מאירות והחק נתן) ודפסתי(!) כולם על דף אחד... עוד זאת עשיתי לפי מה שידוע שסדר הזה לפני בוא אלו הגאונים הנ"ל, היה זה הסדר מלא קמשונים, וגם היה מחובר כל דברי רש"י וכן כל דברי התוספות בדבור אחד, עד שבא בעל ברכת הזבח (הוא היה ראשון לכל) ותיקן הכל על מכוננו...⁶.

במרוצת השנים הושפעו הדרפוסים רבות מן ההגהות הללו, ובספרים המצויים יש לא מעט הבדלים מדרפוס ונציה. בכל הנוגע לניתוח הנתונים שבתוספות הללו, עקבתי ככל הניתן אחר התפתחות הגרסאות בכל פרט והערתי על כל עניין משמעותי.

שלושה חוקרים התייחסו בקצרה לשאלת זיהוי מחבר הקובץ, והם חולקים שתי מסקנות שונות. אפרים אלימלך אורבך קבע שמחבר הקובץ הוא רבי ברוך בן רבי יצחק מצרפת בעל התרומה⁷, וכי תלמידו הוסיף עליו הגהות והוספות על פי תוספות רבי שמשון משאנץ⁸. מסקנה דומה העלה ר' יעקב ליפשיץ⁹.

3 רנ"ג רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד: תולדות הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב, עמ' לט-מ.

4 וראה גם י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים, רמת גן תשס"ה (מהדורה שנייה), עמ' 401-404.

5 ר' יעקב דוד אילן (מהדיר), שיטה מקובצת על סדר קדשים - מסכת זבחים, בני ברק תשמ"ד. הדפסה חוזרת של מהדורה זו (עם תיקונים ומבוא מורחב) נעשתה בשנת תשנ"ב. מהדורת אילן מכילה בוודאות את הגהותיו המקוריות של רב"א; ואילו הנדפס על הדף בוויילנה הוא ככל הנראה העתקות המבוססות על הגהותיו של רב"א, בתוספת הגהות וליקוטים מאוחרים נוספים, ומכאן הפערים בין שתי המהדורות. וראה להלן ליד הערות 155-159.

6 רי"מ הכהן, אסיפת זקנים על מסכת זבחים, ורשה תרס"ב, עמ' 3 (מודעה).

7 המכונה בטעות (גם אצל אורבך) רבי ברוך מוורמייז; אולם צרפתיותו של ר' ברוך הוכחה במוחלט. ראה: ש' עמנואל, "ואיש על מקומו מבואר שמו": לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק, תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 423-440.

8 א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 661-662.

9 י' ליפשיץ, סנהדרי גדולה למסכת סנהדרין, ו, ירושלים תשל"ד, עמ' 37-39. מסקנתו שונה מעט. לדבריו, כנראה שהמחבר הוא ר' ברוך בעל התרומה, ואילו עורך מאוחר

ואילו ר' נפתלי יעקב הכהן סבר שמחבר הקובץ הוא רבי יצחק בן אברהם, הריצב"א, כאשר חכמים אחרים הוסיפו בתוכו הגהות והערות מתוספותיהם של רבי ברוך בעל התרומה ורבי שמשון משאנץ¹⁰. שלושת החוקרים העלו נתונים ומקורות שונים, ביררו מה שבידרו והסיקו מה שהסיקו. בדבריהם הניחו את היסודות לבחינה חוזרת ולבדיקה מעמיקה של כל הפרטים, בתוספת הרבה ידיעות חדשות. מטרת מאמר זה להראות כיצד ניתוח מקיף של כל הנתונים יוכיח כי מחבר התוספות הוא רבי שמשון משאנץ.

א. אופיו של בית המדרש ומקורות החיבור
זיקתו של הקובץ אל בית מדרשו של ר"י הזקן ותלמידיו מוכחת. במקום אחד נאמר:

כך פירש רבינו, והקשה לו בנו ה"ר אלחנן דבפ"ק דערכין... וי"ל דשפיר משני התם, וכל זה הגיה רבינו¹¹.

ר' אלחנן הוא בנו ותלמידו המובהק של ר"י הזקן, ור"י עצמו הביא בגיליון ספרו במקום המתאים את המשא ומתן שעבר בין ר"י לבין בנו ר' אלחנן, והיינו 'וכל זה הגיה רבינו'¹². גם עצם הכינוי 'רבינו' (או 'רבי') לר"י הזקן, הוא סגנון מקובל בקובצי התוספות שנכתבו על ידי תלמידיו המובהקים של ר"י הזקן, כר' אלחנן עצמו, ר' שמשון משאנץ, ר' יהודה שירליאון ועוד. ואכן הכינוי 'רבינו' מופיע בקובץ דידן בעוד מקומות¹³, אך אינם רבים. באחד מהם: 'ורבינו פירש

הוסיף דיבורים רבים מתוס' שאנץ. זאת משנתו האחרונה של ליפשיץ, אותה פרסם בשנת תשל"ד; בשונה ממה שפרסם בשנת תשכ"ט בספר 'תוספות איורא ופסקי תוספות על מסכת סוטה' (מבוא, עמ' 25, הערה 206), שם קבע מבלי לפרט שתוס' זבחים 'בוראי אינן תוס' שאנץ'.

10 נ"י הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, א, בני ברק תשכ"ז, עמ' קסט.

11 מה ע"ב ד"ה דומיא.

12 וראה להלן הערה 22, שגם ר"ת רשם הערת גיליון בספרו והביאה מחבר התוספות. וראה גם להלן הערה 54.

13 ברשימה להלן לא כללתי את המקומות בהם ניכר כי הכינוי 'רבינו' שייך להגהות ר' ברוך, אודותיהן ידובר בהמשך. כן לא כללתי את המקומות בהם נזכר 'רבינו ש"י', שבכולם הכוונה לרש"י, כפי שיפורט. ה ע"ב ד"ה מיעט 'ורבינו ש"י מוחקו', ראה הגהות וצינונים אות יז שהכוונה לרש"י ז ע"ב ד"ה הכי גרסינן; ח ע"ב ד"ה לשמו 'ורבינו ש"י הגיה', הכוונה לרש"י כמפורט להלן הערה 53 מס' 2; שם ד"ה ואם 'ופירש רבינו ש"י', הכוונה לרש"י ט ע"א ד"ה כבש; יב ע"א ד"ה ושמע מינה יש דיחוי: 'ורבינו ש"י פירש בתשובה...', הכוונה לרש"י, ותשובה זו הועתקה אל פירש"י לפסחים צח ע"א ד"ה ושמע מינה, בחתימת: 'תשובת רבינו ע"כ'. הוזכרה גם בתוס' שם ד"ה ושמע: 'פרש"י בתשובתו...'; וראה כב ע"א ד"ה ק"ו והגהות וצינונים אות יז.

בענין אחר וזה לשונו...¹⁴, ומחבר הקובץ הולך ומעתיק קטע רחב מפירושו של ר"י הזקן בביאור כל הסוגיה. זאת אומרת שכתובותיו המקוריות של ר"י הזקן עמדו לפניו¹⁵. בכמה מקומות בקובץ מופיע 'ה"ר יצחק' או 'רבינו יצחק'¹⁶, כאשר שניים מהם מכוונים לר' יצחק בן מרדכי תלמיד רבנו תם¹⁷, אבל לגבי השאר ישנה סבירות רבה שהכוונה לר"י הזקן.

אמנם שמו של ר"י הזקן מפורש בקובץ באופן מועט יחסית, אך המקבילות מלמדות כי תורתו משוקעת בקובץ בסתם¹⁸, וברור לחלוטין שעיקר הקובץ

להלן אזכורי 'רבינו' בתוס' זבחים: (1) ד ע"א ד"ה וישנן לאחר: 'בפסחים הקשה רבינו' (הציון 'הגהה' שבסוף הדיבור, שייך כנראה לדיבור הבא 'וישנן בציבור' החתום 'ברוך', למרות שבדפוס הוא נראה כשייך לדיבור הנוכחי); (2) יג ע"ב ד"ה על: 'ופירש רבינו דהתם מיירי' (הציון 'הגהה' ניכר ששייך לדיבור הבא גם בדפוס). עניין זה הובא במקביל בשם ר"י בתוס' מעילה ז ע"א ד"ה חישב; (3) כא ע"א ד"ה מאי: 'ורבינו פירש בענין אחר וזה לשונו...'; (4) מב ע"ב ד"ה הקומץ (בשיטמ"ק דפוס וילנה אות לט, ובהגהות וציונים אותיות כז-כח): 'ומיהו מתוך פירוש הקונטרס דבגמ' משמע... כמו שמפרש רבינו התם'; (5) פו ע"א ד"ה אתיא: 'והא דאמר פרק ראוהו בית דין... פירש רבינו דאירי...'; (6) שם ד"ה ופליגא: 'ופירש רבינו דהתם מיירי...'; (7) פו ע"ב ד"ה משום: 'ומיהו רבינו היה מפרש דאין צריך למחקר'. עניין זה הובא במקביל בשם ר"י בתוס' יומא כא ע"א ד"ה משום; (8) פו ע"א ד"ה לא: 'רבינו היה מפרש...'

14 לעיל הערה 13 מס' 3.

15 וראה עוד סה ע"ב ד"ה ורבי: 'ונראה לפרש כל סוגיא זו בהבדלה שלאחר הזאה... והכי פירושא דכולה שמעתא...', ומפרש את כל הסוגיה שלב אחר שלב (עד סו ע"א 'ואת' ריש פ' חטאת העוף). והנה בהשמטות לשיטמ"ק במקביל (ד"ה שמעתי) גם מופיע ביאור זה בשם ר"י (אמנם בסגנון יותר מורחב). ניכר כי מחבר התוס' שלנו העתיק כאן קטע רחב מפירושו של ר"י לסוגיה.

16 ג ע"א ד"ה הכותב: 'וקשה לה"ר (בדפוס: לה"ר) יצחק'; ה ע"ב ד"ה מיעט: 'וה"ר יצחק מפרש'; לח ע"ב ד"ה וליתנייה: 'וה"ר יצחק כתב דכן מוכח בתוספתא' (בדפוס: 'וה"ר יצחק מזכירו בתוספתא', ולפנינו הוגה ע"פ הברכת הזבח. בשיטמ"ק ודפוס וילנה אות כח; מהדורת אילן עמ' 116] הוגה: 'וה"ר יצחק מצא בתוספתא'; פו ע"א ד"ה מאן: 'ור"י (בדפוס: ר' ורבי' יצחק) פי'; שם ד"ה ופליגא: 'אי נמי לפי' ר' יצחק (בדפוס: רבי' יצחק) דלעיל [=שבציון הקודם]. המופיע לפנינו בדף נז ע"ב ד"ה ואיבעית: 'ותי' ר"י דמאחת למעלה...', אינו מופיע בדפוס, והוגה ע"פ ברכת הזבח (חידושים) שהגיה כן ע"פ המקבילה ביומא נז ע"א ד"ה חוץ.

17 ע ע"ב ד"ה אפילו: 'הקשה ה"ר יצחק ברבי מרדכי... ונראה לרבינו יצחק דגרסינן... והשיב לו ר"ת...', רבינו יצחק דנן הוא ריב"ם המוזכר בתחילת העניין, וכמופיע במקבילה שבסנהדרין עט ע"ב ד"ה בשור. עוד בזבחים קרוב לסוף הדיבור הנ"ל: 'ועוד שאל הרב רבי יצחק מר"ת...', הוא ג"כ ריב"ם הנ"ל, כמופיע במקבילות שבסנהדרין פ ע"ב ד"ה הנסקלין וחולין יא ע"ב ד"ה ליחוש.

18 (1) זבחים ה ע"ב ד"ה הגהה ניתק (הציון 'הגהה' ככל הנראה ט"ס, וצ"ל 'ה"ג [=הכי גרסינן] ניתק אין לא ניתק לא', וכמבואר בתחילת דברי התוס' לקיים גרסה זו, ורק

נוסח קטלוניא קווי יסוד בתפילות הקבע ומערכת הפיוטים

מאת

עידן פרץ

קטלוניא הייתה שונה משאר הממלכות הנוצריות בספרד – מבחינה פוליטית, תרבותית ולשונית, שוני שהשפיע גם על המנהגים ועל נוסח התפילה של יהודי קטלוניא, ולנסיה ומיורקא¹. קטלוניא הייתה קרובה לפרובנס בצפון ולספרד בדרום, והיהודים הקטלאניים הושפעו משני המרכזים הללו. יהדות קטלוניא פיתחה מאפיינים ייחודיים, שכללו מסורת פסיקת הלכה, מנהגים ונוסח תפילה². לאחר גזרות קנ"א (1391) והגירוש בשנת רנ"ב (1492) שמרו המגורשים באופן חלקי על מנהגם ועל נוסח התפילה שלהם בצפון אפריקה³, איטליה⁴,

* תודתי נתונה לידידי הרב אהרן גבאי שתרם תרומה גדולה לחקר נוסח התפילה של יהודי קטלוניא, עזר לי לזהות כתבי־יד והעביר הגהה יסודית על הסידור שהוצאתי לאור, וגם מאמר זה עבר את שבט ביקורתו. כמו כן אודה לד"ר עזרא שבט, מהמכון לתצלומי כתבי־יד עבריים בספרייה הלאומית, שזיהה רשימת פיוטי הסליחות בקטעי כריכה שנמצאו בארכיון ההיסטורי של גירונה; לד"ר דליה-רות הלפרין על רשימות הפיוטים לימים נוראים שהכינה כחלק ממחקרה על מחזור המיקרוגרפיה הקטלאני; ולד"ר שרה כהן, מהמפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר, שעזרה לי לזהות פיוטים רבים.

1 במאה הי"ב התאחדה קטלוניא עם אראגון לממלכה מאוחדת שנקראה 'כתר אראגון'. במאה הי"ג נכבשו ולנסיה ומיורקא מידי המוסלמים והפכו לחלק של אותה ממלכה. יהודים רבים מקטלוניא נשלחו ע"י המלך ע"מ ליישב את ולנסיה ומיורקא, והביאו עמם את נוסח התפילה והמנהגים.

2 בחצי האי האיברי התגבשו שני נוסחים עיקריים: נוסח ספרד שמקורו בקטילניה, ונוסח קטלוניא. נוסח קטלוניא היה קרוב יותר לנוסח פרובנס ונשמר חלקית בנוסחים של אלג'יר ותוניס. נוסח ספרד הוא המקור של הנוסחים הצפון אפריקאים: מרוקו, חלק מאלג'יריה, לוב, מצרים, וכן של נוסחי סוריה, א"י, עיראק, פרס, בוכרה, תימן (שאמי) והודו.

3 בעיקר באלג'יריה ותוניס. מנהג אלג'יר הוא המשך ישיר של מנהג קטלוניא שהועתק אל צפון אפריקה אחרי פרעות קנ"א, בעיקר בהשפעת רבי יצחק בר ששת ברפת (ריב"ש) ורבי שמעון בן צמח דוראן (רשב"ץ). רוב המחזורים כמנהג אלג'יר דומים, אם לא זהים, למחזורים מקטלוניא, וכך גם כמה מחזורים כמנהג תוניס.

האימפריה העות'מאנית⁵, וארץ ישראל⁶. מלבד מחזורים לימים נוראים, לא נדפס נוסח קטלונאי מעולם והוא נשמר בכתבי-יד בלבד⁷. לאחרונה זכתה להוציא לאור 'סידור קטלונאי: כמנהג ק"ק קטלונאי' (ירושלים תשע"ט), המבוסס על ששה כתבי-יד מן המאות י"ד-ט"ז, שמשחזר את נוסח קטלונאי הקדמון. הסידור כולל תפילות לכל השנה וגם הלכות, מנהגים והנהגות

4 יהודי קטלונאי הקימו קהילות ברומא, נאפולי, ליוורנו, סיציליה ועוד.

5 יהודי קטלונאי הקימו קהילות באיסטנבול, אדירנה וסלוניקי.

6 הייתה קהילה של יהודי קטלונאי בצפת.

7 הודפסו בסלוניקי כמה מהדורות של המחזור לימים נוראים: 'מחזור לנוסח ברצלונה מנהג קאטאלוניה', סלוניקי רפ"ז; 'מחזור לנוסח ברצלונה מנהג קאטאלוניה', סלוניקי תנ"ט (לא ראיתי מהדורה זו); 'מחזור לראש השנה ויום הכפורים כמנהג ק"ק קאטאלאן ישן וחדש', סלוניקי תרכ"ג; 'מחזור לראש השנה ויום הכפורים כמנהג ק"ק קאטאלאן ישן וחדש', סלוניקי תרכ"ט; 'מחזור כפי מנהג ק"ק קאטאלאן ידוע בשם מחזור ברצלונה מנהג קאטאלוניה' (ג כרכים), סלוניקי תרפ"ז. ניתן לראות שבמחזורים הנ"ל נשמרה המסורת הקדומה בנוגע לפיוטים, אבל נוסח תפילות הקבע הושפע מהנוסח של הספרדים. בהקדמה למחזור משנת תרכ"ט כתוב בשפה ספרדית-יהודית שהמהדורות הראשונות של המחזור הודפסו רק עם הפיוטים, ללא נוסח התפילות, ולכן הקהל היה צריך להחזיק שני מחזורים, אחד בנוסח קטלונאי עם הפיוטים, ואחד בנוסח הספרדים עם התפילות. זאת הייתה כנראה הסיבה שבמהדורות שהודפסו במאה ה"ט נוסח תפילות הקבע היה מושפע מהנוסח של הספרדים: "איש ידוע אלום ס' יחידים די איסטאס 2 קהילות יע"א סינדרו אינל מחזור ב'יזו נון איי זמירות פרימיראס ני סיגונדאס ני נשמת ני יוצר ני ק"ש ני עמידה בלחש ני פרשיות ני הפטרות על הסדר נון אין ר"ה נון אין יו"ה.כ. אי איס מיניסטר די טיניר אל מחזור ספרדי אלאדו אי איסטאר די שאנדרו ליב'רו אי טומאנדרו ליב'רו קי פור דיטה ראזון נון ליס פלאזי אלום ס' יחידים הי"ו די ב'ניר אסיר מתפלל קאדה אוננו אסו קהילה יע"א קי אנסי איזירון מונג'וס אופנים לוס ס' גזברים ה"י די איסטאס 2 קהילות יע"א קון פ'זאירסה די איל שי"ת אי דילוס יחידים פור איסטאנפארלוס מחדש קומפלידה מינטי קון פארטידה די הגהות אי פירוש המלות חדשים מקרוב באו מהרב המופלא שמואל גאטיניו ז"ל קומו לו ב'יראן לוס ס'. קי אנסי רוגאמוס די לוס ס' סינדרו ייא מוס פ'זאי זוכה איל שי"ת די אזיר ליב'רוס קומפלידוס די ב'ניר ימים נוראים בע"הי אסיר מתפלל קאדה אוננו אי אוננו אסו קהילה קומו מנהג די מואיסטרוס פאדריס. אי רוגאמוס איל שי"ת קי סיהא מקבל תפילותנו ברצון אנ"סו". **תרגום לעברית:** ידוע לאדוני היחידים של שתי הקהילות יע"א שבמחזור הישן אין זמירות ראשונות ושניות, ואין נשמת ויוצר ולא ק"ש ועמידה בלחש, ואין פרשיות והפטרות על הסדר, לא בר"ה ולא ביה"כ. ולכן צריך שיהיה המחזור הספרדי בצד ובאופן תדיר צריך להחליף ביניהם ולקחת אחד ולהשאיר את השני. ומסיבה זו אדוני היחידים כבר לא רוצים לבוא להתפלל כל אחד בקהילה שלו יע"א. וכך עשו בהרבה אופנים אדוני הגזברים ה"י של שתי הקהילות יע"א, בכוח השי"ת ושל היחידים, והדפיסו מחדש ובאופן מלוקט ועם הגהות ופירוש המילות חדשים מקרוב באו מהרב המופלא שמואל גאטיניו ז"ל, כפי שיכולים לראות האדונים. ולכן אנו מבקשים מהאדונים, כפי שכבר השי"ת זיכה אותנו להדפיס את הספרים המלוקטים, שיבואו בימים הנוראים בע"הי להתפלל כל אחד בקהילה שלו כפי מנהג אבותינו. ואנו מתפללים להשי"ת שיקבל את תפילותנו ברצון אנ"סו.

שלוקטו על ידי אחד מתלמידי רבינו יונה גירונדי בבית מדרשו בברצלונה. במאמר זה אציג את התשתית המחקרית שבבסיס הסידור ואסכם את המאפיינים העיקריים של תפילות הקבע ושל מערכת הפיוטים במנהג קטלונאי.

תהליך התגבשות של נוסח הסידור והמחזוריים בקהילות קטלונאי התחיל ככל הנראה בתקופת הגאונים, אלא שלצערנו אין בידינו כתבי־יד מתקופה זו. הסידורים והמחזוריים שבידינו הם מן המאות הי"ד-ט"ז, ולמרות שהם כולם ענף נוסח העומד לעצמו, ניכרים בהם השפעות שונות של מנהגי תפילה מפרובנס ומספרד. מדברי המאירי במגן אבות עולה שתחילה היה מנהג קטלונאי קרוב מאד למנהג ספרד, אלא שבתקופת בעל המאור התרחק המנהג בקטלונאי מהמנהג הספרדי והתקרב למנהג פרובנס. לדברי הרב אהרן גבאי, כמעט כל נוסח בקטלונאי נמצא או בפרובנס או בספרד, אבל לא להפך. כלומר שיש בפרובנס הרבה נוסחים ייחודיים וכן יש בספרד נוסחים ייחודיים, ולכן יש להסיק שמנהג קטלונאי מורכב משניהם. ומ"מ ברור שמנהג קטלונאי הוא מנהג מובדל לעצמו מהמאה הי"ג ואילך, ויש לדון בו בפני עצמו.

להלן רשימת מאפייני נוסח ומנהג על פי כתבי־היד הרשומים בסוף המאמר. צוינו פרטים בולטים בהשוואה למנהג פרובנס, ספרד⁸, צרפת, אשכנז ואיטליה. חשוב לציין שרבים מן המנהגים הללו הינם עתיקי יומין, ונהגו בחלקם אף בספרד הקדומה או בקהילות אחרות, ורק לעתים ציינתי זאת.

א. תפילות הקבע

ימות החול

לשחרית

- [א] מתחיל החזן בבית הכנסת ומברך על נטילת ידיים ושאר ברכות השחר, להוציא את מי שאינו בקי.
- [ב] הנכנס לבית הכנסת להתפלל אומר: "מה טובו אהליך יעקב משכנותיך ישראל", "ואני ברוב חסדך אבא ביתך אשתחזה אל היכל קדשך ביראתך", "אמרי האזינה יי בינה הגיגי".
- [ג] נהגו לומר 'התכבדו מכובדים וכו'' לפני הכניסה לבית הכסא, כדין התלמוד (ברכות ס ע"ב).
- [ד] רוב הסידורים פותחים בברכת 'על נטילת ידיים' ואחר כך 'אשר יצר', 'אלהי נשמה', 'ברכות השחר', 'יהי רצון', 'יהי רצון', 'ברכות התורה', 'סדר התמיד' [פרשת צו את בני וגו' את קרבני], 'ברכת כהנים', 'אלו דברים'

ו'דיני זבחים' [פרק איזהו מקומן של זבחים] 'בריייתא דרבי ישמעאל'.
ולאחר מכן הנחת תפילין וטלית וסדר קבלת עול מלכות שמים]. בשבת
ובראש חודש מוסיפים אחרי 'סדר התמיד' את הפסוקים של קרבן היום:
'וביום השבת', 'ובראשי חרשיכם'.

[ה] שלוש הברכות 'שלא עשני גוי', 'שלא עשני עבד'⁹ ו'שלא עשני אשה'
נמצאות ברוב כה"י בתחילת ברכות השחר, לאחר 'הנותן לשכוי בינה'¹⁰.
הסדר המקובל של ארבע עשרה הברכות הוא: 'הנותן לשכוי בינה', 'שלא
עשני גוי', 'שלא עשני עבד', 'שלא עשני אשה', 'פוקח עורים', 'זוקף
כפופים', 'מגביה שפלים', 'מתיר אסורים', 'מלביש ערומים', 'רוקע הארץ
על המים', 'המכין מצעדי גבר', 'שעשה לי כל צרכי', 'אזור ישראל בגבורה',
'עוטר ישראל בתפארה'. ברכת 'מגביה שפלים'¹¹ שנמצאת בסרע"ג וברוב
ככל הסידורים הישנים ברוב העדות, הוסרה בדורות האחרונים מכל
הסידורים כי אינה מוזכרת בתלמוד¹².

[ו] נוסח ברכת התורה הוא "לעסוק בדברי תורה", כנוסח צרפת ואשכנז.

[ז] אחרי ברכת התורה אומרים 'פרשת צו' ורק לאחר מכן 'ברכת כהנים',
כמנהג פרובנס ואיטליה. המנהג בספרד ובצרפת היה לומר אחר ברכת
התורה 'ברכת כהנים' ואילו 'פרשת צו' בתוך הקרבנות.

[ח] אחרי 'פרשת צו' ו'אלו דברים' אומרים 'וערבה ליי מנחת יהודה וירושלים
כימי עולם וכשנים קדמוניות'¹³.

[ט] יש שנהגו לומר 'סדר המעמדות' בכל יום ולאחר מכן 'פרשת המן' ו'עשרת
הדברות'¹⁴.

9 בכ"י פר 1752 מופיעה ברכת 'שלא עשני בור' כמו בתוספתא (ברכות ז, יח). ברכה זאת
נמצאת בנוסח פרובנס.

10 בכ"י פר 1752 ובכ"י אוק 1137 שלוש הברכות הללו נמצאות בסוף.

11 בפירוש התפילות בכ"י ג 821 כתוב: "מגביה שפלים שנמצא כאן במקצת סדורין אינו
בגמ' ולא כתבו הר"ם ז"ל [= הרמב"ם] לפי שהיא בכלל זוקף כפופים".

12 "שבלי הלקט כתב בשם רע"ג שהסיר ברכת מגביה שפלים שאינה מן המטבע, וכן הסיר
רע"ג ורב נטרונאי גאון עוטר ישראל בתפארה, שאין עטיפת סודר נוהגת במקומנו
עכ"ל, ובכ"י שלפנינו ישנם השנים, והלבוש כתב ברכה זו דמגביה שפלים, ע"י מג"א
סימן מ"ר ס"ק י"ג" (סדר רע"ג, ווארשא תרכ"ה, חלק ראשון, עמ' 1).

13 בכ"י אוק 1137. במהדורה המודפסת של הסידור שהוצאתי נפלה טעות, והפסוק 'וערבה
ליי' הוכנס קודם 'אלו דברים' ולאחר פסוקי ברכת כהנים. טעות זאת נובעת מציור שני
מקורות שונים. בכתב יד א' יש פסוקי ברכת כהנים לפני 'אלו דברים', אבל שם אין הפסוק
'וערבה', ואילו בכתב יד ד' יש הפסוק 'וערבה' לפני 'אלו דברים', אך שם פסוקי ברכת
כהנים מופיעים לפני פרשת צו, כך שלמעשה הפסוק 'וערבה' שם בא לאחר פרשת צו.

14 בפירוש התפילות בכ"י ג 821 כתוב: "ואומ' סדרי המעמדות, דבר יום ביומו. ואמ' חכמי'
ז"ל אלמלא מעמדות לא נתקיימו שמים וארץ שנ' אם לא בריתי יומם ולילה חקות שמים
וארץ שמתי (ירמיהו לג, כה), ואחרי סדר המעמדות קורא פרשת המן בסדר ויהי בשלח,

שניאור זק"ש: רשימת כתבי היד באוסף גינצבורג (חלק ב)

נדפס בשנית על ידי

שמחה עמנואל

פתיחה

שניאור זק"ש, הספרן בביתם של הברונים לבית גינצבורג בפריז, כתב קטלוג ארוך ומפורט של כתבי היד באוסף גינצבורג (כיום: בספריית המדינה במוסקבה). קטלוג נדיר זה, שרק 48 העמודות הראשונות שלו נדפסו, יצא לאור בשנות הששים של המאה התשע עשרה, ללא שער וללא פרטים ביבליוגרפיים, והוא מכיל את תיאורם המפורט של שני כתבי יד בלבד. בחלק הראשון של מאמרי נדפס מחדש תיאורו של זק"ש לכ"י מס' 1 באוסף גינצבורג (סימני ספר המצוות לר' אברהם בן אפרים),¹ ובחלק האחרון שלפנינו מובא תיאורו של זק"ש לכ"י מס' 2. תיאור זה נקטע בסוף עמודה 48 וסופו חסר.

כ"י מס' 2 באוסף גינצבורג מכיל את פירושו של ר' יצחק בן שלמה מטולידו למסכת אבות. זק"ש הקדיש לפירוש זה דיון ארוך ומפורט, והיה הראשון שהודיע את טיבו בעולם. הפירוש יצא לאור לפני כחמישים שנה על ידי משה שלמה כשר ויעקב יהושע בלכרוביץ² (להלן: מהדורת כשר ובלכרוביץ), שהשתיתו את מהדורתם על כתב יד אחר, כפי שיבואר להלן. זק"ש האריך הרבה בדיונו על פירושו של ר' יצחק בן שלמה, ועל כן אקצר בדברי המבוא שלי, ואציין רק עניינים אחדים שהתחדשו מאז כתב זק"ש את דבריו.

* מחקר זה נכתב במסגרת הקתדרה לקודיקולוגיה ופלאוגרפיה על שם לודוויג יסלזון, האוניברסיטה העברית בירושלים.

1 ש' עמנואל, 'שניאור זק"ש: רשימת כתבי היד באוסף גינצבורג (חלק א)', מכילתא: כתב עת לתורה ולחכמה, א (תש"פ), עמ' 7-40.

2 פירושי רבינו יצחק ב"ר שלמה מטולידו על מסכת אבות, מהדורת מ"ש כשר וי"י בלכרוביץ, ירושלים תשכ"ה.

כתבי היד של הפירוש למסכת אבות

פירושו של ר' יצחק בן שלמה מטולידו נפוץ היה בימי הביניים,³ והוא שרד בכתבי יד רבים, מהם שלמים ומהם פגומים. זק"ש הכיר רק כתב יד אחד של הפירוש, זה שבאוסף גינצבורג, ולא ידע על קיומם של כל כתבי היד האחרים. כמה עשרות שנים לאחר מכן הקריש צ'רלס טיילור דיון קצר לשני כתבי יד אחרים של הפירוש.⁴ טיילור הכיר את מחקרו הקודם של זק"ש, אך גם הוא לא ידע, ולא יכול היה לדעת, על קיומם של כתבי היד האחרים. להלן רשימת כתבי היד של הפירוש הידועים לי:⁵

1. כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 2. כתב היד נידון בהרחבה רבה על ידי זק"ש; ראה להלן.
2. אוקספורד, בודלי Opp. Add. Qu. 163 (נויבאואר 2496), דף א2-113א. נעתק בספרד בתחילת המאה החמש עשרה.⁶
3. לונדון, הספרייה הבריטית Or. 1003 (מרגליות 465). כתב יד זה שימש בסיס למהדורת כשר ובלכרוביץ.⁷
4. פרמה, ספריית פלטינה 2619 (דה רוסי 1416). כ"י זה, בכתובה ספרדית, הוא הקדום שבכתבי היד המתוארכים, ובסופו קולופון: 'סיימתי זה פי' של אבות ביום ראשון י"ד ימים ביום ששי כ"ה לראש חדש אילול שנת חמשת אלפים ומאתים וארבעה עשר ליצירת העולם [...] (1454).⁸

- 3 לרשימה של חכמים בשלהי ימי הביניים ובראשית העת החדשה שציטטו מהפירוש ראה כשר ובלכרוביץ, הקדמה, עמ' 8, בהערה. שריד של שני דפים מתוך פירוש עלום שם למסכת אבות שמצטט הרבה את פירושו של ר' יצחק בן שלמה מצוי בכ"י סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית EVR II A 453/3.
- 4 Ch. Taylor, *An Appendix to Sayings of the Jewish Fathers: Containing a Catalogue of Manuscripts and Notes on the Text of Aboth*, Cambridge 1900, p. 3, no. 1 and pp. 98-103, no. 115. טיילור היה אף הראשון לזהות את כתב היד העיקרי של פירוש ר' ישראל הישראלי למסכת אבות; ראה להלן, ליד הערה 21.
- 5 רק תשעת כתבי היד הראשונים שברשימה שלמים הם ומכילים את הפירוש כולו. שאר כתבי היד פגומים, ובשני האחרונים יש רק חלק קטן מהפירוש.
- 6 ראה: *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library, Supplement of Addenda and Corrigenda to vol. I (A. Neubauer's Catalogue)*, compiled under the direction of M. Beit-Arié, edited by R.A. May, Oxford 1994, pp. 484-485. וראה עוד להלן, ליד הערה 26.
- 7 ראה בהקדמת המהדירים, עמ' 7 ועמ' 8. לתיאור קצר של כתב היד ראה טיילור (לעיל, הערה 4), עמ' 3, מס' 1.
- 8 דף 141א (המילים המסומנות נמחקו על ידי הסופר). ראה: B. Richler (ed.), *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma: Catalogue*, Jerusalem 2001, p. 716, no. 155; ולהלן, הערה 13. בבדיקה במאגר ספרדית אני מוצא שמניין ימי החודש במתכונת של 'כך וכך לראש חדש' נדיר הוא מאד וניתן למוצאו רק

5. ירושלים, הספרייה הלאומית 2065⁸, דף א1-92ב. נעתק בשנת רמ"ה (1485).
6. אוקספורד, בודלי 202 Poc. (נויבאואר 383), דף א1-158ב. נעתק בספרד בסוף המאה החמש עשרה.⁹
7. קמברידג', סיינט ג'ונס קולג' (Ms. Browne 1412 (K. 7)). נעתק בשנת רע"ז (1517).¹⁰
8. פריז, הספרייה הלאומית 152 heb., דף א121-203א. נעתק בשנת רצ"ג (1533).
9. פריז, הספרייה הלאומית 448 heb.
10. ירושלים, הספרייה הלאומית 516⁸.
11. ירושלים, הספרייה הלאומית 6202⁸.
12. קמברידג', טרינטי קולג' (Ms. F 12 15), דף א1-74ב.
13. פריז, הספרייה הלאומית 169 heb., דף א115-196ב.
14. ליורנו, תלמוד תורה 13, דף א73-92ב.
15. ניו יורק, בית המדרש לרבנים (Ms. 3159).
16. סילבר ספרינג, אוסף מנפרד ואן להמן D 141, דף א9-22ב.

זמנו של הפירוש

ר' יצחק בן שלמה כתב הקדמה ארוכה לפירושו, ובה הסביר את מניעיו בכתבתו.¹¹ הוא כתב גם דברי חתימה לפירוש, והביא שם מידע חשוב, הן על שנת לידתו והן על זמנו של הפירוש. בחתימת הספר כתב ר' יצחק כי השלים את פירושו בטולדו, בחודש חשוון של שנת ה'קכ"ח (1367), בהיותו בן 28 שנים. ומכאן יכולים אנו להסיק כי ר' יצחק נולד בשנת 1339 לערך. המעתיקים של הפירוש נטלו חירות לעצמם להשמיט לגמרי את דברי החתימה או להעתיק רק חלק ממנה, והיא עדיין לא נדפסה בשלמותה. כתבי היד של הפירוש נחלקים בזה לארבע קבוצות.

1. בשני כתבי יד מורכבת חתימת החיבור משתי פסקאות נפרדות, בזו הלשון:¹²

כת' המחבר בהשלימו החיבור, נגמר החיבור וההעתקה ביום שלשי ח"י ימים לחדש מרחשון שנת חמשת אלפים וקכ"ח לפרט היצירה במדינת

- בקולופונים בודדים בכתובה ספרדית מן המאה החמש עשרה. ועוד אציין כי כ"ה באלול לעולם לא יחול ביום שישי, ואף לא ביום שלישי (השווה להלן, הערה 13).
- 9 בית-אריה (לעיל, הערה 6), עמ' 59.
- 10 ראה תיאור כתב היד אצל טיילור (לעיל, הערה 4), עמ' 98-103, מס' 115.
- 11 מהדורת כשר ובלכרוביץ, עמ' א-ב. זק"ש בדבריו להלן מביא הקדמה זאת במלואה.
- 12 כ"י אוקספורד, בודלי 202 Poc., דף א158-ב וכ"י פרמה 2619, דף ב140-א141.

טליטלה ישע יקרב,¹³ והסימן והיה מחני"ך קדוש. כתבו המחבר לעצמו, יצחק בן הרב ר' שלמה ז"ל בן ישראל והוא בן כ"ח שנה. יהי רצון מלפני האל ית' שיזכה הוא וזרעו להגות בתורה ולדרוך בנתיבה ולקיים מצותיה ויתקיים בו קרא דכתי' תורת אמת היתה בפיהו ועולה לא נמצא בשפתיו בשלום ובמישור הלך אתי ורבים השיב מעון, אמן וכן יהי רצון. וכאשר המחבר חיבורו¹⁴ נגמר / וישא משלו ויאמר אשבח לרוכב בערבות / ויודע צפוני הלבבות מעורר לישנים מתנומות / פתיותם ולוטש מחשבות ונוצרי דת נצורים הם ואוהביו / יחידותם בגן עדן רטובות עזוריו הם עוזרים¹⁵ ועזוביו / עזובים הם ונפשותם סחובו' העירני ותמך יד ימיני / לחבר זה נעים פי' לאבות **שנת חי"י עלי מאה וחמש / אלפים הם ליצירה הם קצובות** עזרני להתחילו ולגמור / מזמתי בטוב מלות ערבות והפליא¹⁶ לעשות עמי וטובות / גמלני אלפים עם רבבו' והפק לי בכל עת מאויי / וצדקותיו בכל יום לי קרבות לזאת אודה בפי תמיד אהלל / אשבח לרוכב בערבות. תם ונשלם, שבח לאל בורא עולם אמן.

2. מקצת הסופרים השמיטו לגמרי את דברי החתימה. כך עשה הסופר של כ"י גינצבורג, וכך עשו המעתיקים של שני כתבי יד נוספים.¹⁷ כתוצאה מכך, המידע החיוני שבדברי החתימה לא היה לפני זק"ש. 3-4. בכתב יד אחד העתיק הסופר רק את הפיסקה הראשונה של החתימה ('כתב המחבר בהשלימו החיבור') והשמיט את הפיסקה השנייה ('וכאשר

13 בכ"י פרמה חשב הסופר תחילה לשנות את לשונו של המחבר ולהתאים את הנתונים שבחתימה לאלו של העתקתו שלו (השווה לעיל, ליד הערה 8), ולכן כתב: 'נגמר החיבור וההעתקה ביום שלשי כ"ה לראש חדש אלול שנת חמשת אלפים ומאתים וארבעה עשר לפרט היצירה במדינת שירא דברגוס ישע יקרב'. לאחר מכן חזר בו, מחק את השינויים שעשה וכתב בגיליון את הנוסח המקורי. והשווה לקולופון של המעתיק (לעיל, שם); ושם לא הזכיר הסופר כי ההעתקה נעשתה 'במדינת שירא דברגוס' - מקום שאינני יודע לזהותו.

14 בכ"י אוקספורד, בטעות: חבירו.

15 בכ"י אוקספורד, בטעות: עוזרים.

16 הסופר של כ"י אוקספורד כפל כאן בטעות משפט אחד, וכתב: והפליא להתחילו ולגמור מזמתי בתוך מלות ערבות והפליא לעשות [...].

17 כ"י גינצבורג, דף 151א; כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 2065, דף 292ב; כ"י פריז, הספרייה הלאומית 152, heb., דף 203א.

מנהגים לכל השנה מארץ אשכנז

מאת

הרב אברהם ביטון

מבוא

בקבצי הלכה רבים, כמו גם בסידורים ובמחזורים בכתבי־יד, מצויים חיבורי מנהגים קטני־היקף, המכילים מנהגים מכל השנה, ובעיקר נוהגי תפילות הקשורים למועדי השנה, כגון: פיוטים ויוצרות, תחנון, ברכת שהחיינו.¹ חלק מהחיבורים מקיפים את כל מנהגי השנה, וחלקם קטועים.² חיבורים אלו נועדו לשמש כעין קיצור שלחן ערוך ונכתבו ברובם על ידי תלמידי חכמים.³ הם מצטרפים לחיבורי־המנהגים הגדולים שנכתבו באשכנז ובצרפת. חלק מחיבורים אלו הועתקו בכמה וכמה כתבי־יד, אך לרבים מהם יש עותק יחידי, ואולי שניים ושלושה ולא יותר. ולעת עתה ספרות זו טרם נחקרה כל צרכה.⁴

סידור מנהג אשכנז, כתב יד פריז, הספרייה הלאומית (F11540) hebr. 644 (ס' 1540), מסוף המאה השלוש עשרה,⁵ מכיל סדר תפילות שבת ומועדים, עם פיוטים, יוצרות, רשויות, מערביות, וסליחות. ואף כולל: הלכות פסח וסדר ליל הסדר

* רשימת הספרים וקיצוריהם בסוף המאמר.

- 1 ראה הרב ש"י שפיצר, 'קיצור מנהגי מהר"ם', מבוא, עמ' פג.
- 2 חלק מהחיבורים הופיעו מכבר, לדוגמא: ספר המחכים; סדר טרוייש; מנהגי רבי חיים פלטיאל; מנהגי רבי אברהם חילדיק; מנהגים ישנים מדורא; מנהגים דבי מהר"ם; מנהגי אשכנז דבי רש"י והרוקח; קיצור מנהגי מהר"ם.
- 3 ראה: ש' עמנואל, שברי לוחות, ירושלים תשס"ז, עמ' 221.
- 4 הראשון שעסק בחיבורים אלו בצורה שיטתית הוא הרב י"ש אלפנביין. ראה: מנהגים דבי מהר"ם, ראש דבר. עוד על ספרות זו ראה: ש' עמנואל, שם, עמ' 219-237; י"מ פלס, מנהגות וורמייזא, ירושלים תשמ"ז, מבוא, עמ' 15-17; הרב י"י סטל, 'ספר מנהגים לרבי ברוך שליח ציבור מטרוייש', ישורון, לז (תשע"ז), עמ' קסז-קסח.
- 5 כתב-היד נכרך בצורה מבולבלת מעט. כך, למשל, נקטע סדר פרשיות בדף 220 וממשיך בדף 177א; הלכות כיסוי הדם נקטעות בדף 196ב וממשיכות מדף 221א. נתונים נוספים על כתב-היד: חסר בראשו, הוא מעוטר ומצונזר מעט. פרטי הסופר: בעמ' 61א נרשם בתוך העיטור: 'אליעזר הסופר', ובעמ' 116א: 'אליעזר הכותב'.

(א59-א74), סימני מועדים⁶ (182ב), סימן שמות החודשים⁷ (182ב-183א), הלכות שחיטה וטריפות (191ב-196ב, 221א-223ב), הלכות איסור והיתר מחכמי אשכנז הקדמונים (224ב-229ב), תיקון החרושת⁸ (229א), פירוש ראב"ן על תפילות שבת⁹ (230א-233א), פירוש על הגדה של פסח¹⁰ (233א-237א), פירוש על פרקי אבות¹¹ (237א-244א), פירושי יוצרות (244א-255ב), תיקון שטרות מפי ר' אשר הלוי בן ר' אליקים החזן בוורמייזא (256ב-261ב), ועוד. בין היתר נכלל בו חיבור 'מנהגים של כל השנה'.

חיבור זה מופיע בדפים 212א-214ב, תחת הכותרת: 'אתחיל המנהגים והסדרים'. הוא אינו מסודר לפי סדר השנה בצורה מלאה, לפיכך חילקתיו לעשר חטיבות - ע"פ מקורות ומקבילות החיבור,¹² ולא ע"פ הנושאים שנידונו בו. פתחתי ראשי תיבות בתוספת ציון גרש, והוספתי מקורות וציונים בעיקר מחכמי אשכנז שמהם נלקחו הדברים.

תודותי לספרייה הלאומית של פריז על הסכמתה לפרסום; לרב פרופ' שלמה יהודה שפיצר ולהרב ד"ר ישראל מרדכי פלס, שעברו על המאמר והעירו כמה הערות חשובות; וכן לד"ר אלכסנדר גורדין מהמכון לתצלומי כתבי-יד עבריים על עזרתו הרבה.

- 6 ראה: הרב י"י סטל, "אם היום פורים" סימן לקביעת המועדים וגלגוליו, מוריה, שנה לה, גל' ד-ו (תיב-תיד) (שבט תשע"ז), עמ' ז-טו.
 - 7 ראה: ספר קושיות, סי' פח, עמ' עה-עט.
 - 8 ראה: ספר קושיות, סי' קסז, עמ' קלא-קלב; כת"י פריז, הספרייה הלאומית 326 hebr. (מתכ"י: F23495), דף 90.
 - 9 ראה: סידור הראב"ן, מהר" שטרן-שפיצר, בני-ברק תשנ"א, תפילות שבת.
 - 10 נדפס ע"פ כתב-יד זה וכתבי-יד נוספים, בתוך: הגדה של פסח תורת חיים: עם פירושי הראשונים, מהר" הרב מ"ל קצנלנבוגן, ירושלים תשס"ז, תחת הכותרת 'פירוש קדמון', וראה שם במבוא, עמ' 8-9.
 - 11 פירוש זה הוא כעין קיצור של 'פירוש המיוחס לרש"י' לפרקי אבות. על פירוש זה ומהדורותיו ראה: הרב מא"ז קינסטליכר, מסכת אבות ע"פ רש"י, בני-ברק תשנ"ב, מבוא.
 - 12 חטיבה א מקורה ברקח, סי' שסב בגליון, עמ' רנא, בתוספת כמה דברים. חטיבה ב מקבילה בחלקה למנהגי ר"א חילדיק, הלכות תשעה באב, עמ' רלט והלאה. חטיבה ד מקבילה בחלקה לרוקח, סי' רכג, עמ' קכה. חטיבה ו מקבילה בחלקה לרוקח, סי' שסב, עמ' רנא. חטיבה ח מקבילה בחלקה לפסקי ומנהגי מגנצא וגרמיישא. וחטיבה י (המחזיקה פסקה אחת בלבד) מקבילה חלקית למנהגים ישנים מדורא, עמ' 161, ולחיבורי מנהגים נוספים; ראה בהערות במקומה. בחטיבה ט, העוסקת בהלכות ימים נוראים, יש קטע שאינו קשור בתוכנו לחטיבה הזו, ואף חלק מהדברים תמוהים, ויש לחשוש שמא מדובר בהגהה חיצונית שנכנסה לגוף החיבור.
- לא העתקתי את ה'סדרים' (הכוללים: סדר פרשיות של כל השנה, דפים 213ב-218א, וסדר פרשיות של ימים טובים, דפים 218א-220ב, והמשכו בדפים 177א-178א). סדר חלוקת הפרשיות בכת"י זה כבר נחקר ע"י א' קצנלנבוגן, 'חלוקת פרשות התורה לפי מנין שבעה קרואים' סיני, קיט (שבט-אדר תשנ"ז), עמ' רכד-רמד.

מהרורה

אתחיל המנהגין והסדרים.

[א] ביום המילה אין נופלין על פניהם,¹³ ואין אומ'רים 'למנצח' (תהלים, מזמור כ),¹⁴ ובלילה נופלין.¹⁵

13 מחז"ו, הורביץ, סי' תקג, עמ' 624: "ביום שמקיימין מצות מילה, אין ציבור נופלים על פניהם. לפי שאין תחינה באה אלא על הצרה, דכתיב: 'ענך ה' ביום צרה' (תהלים כ ב). ויום שמקיימין מצות מילה שמחה הוא. דכתיב: 'שש אנכי על אמרתך' (שם קיט קסב). ואיזו היא אמירה שנאמרה לבדה ושקולה כנגד כל המצות. הוי אומר זו מילה. שנאמרה לבדה לאברהם אבינו. וכתיב בה 'ברית'. לפי שהיא שקולה כנגד כל המצות, שהם תרי"ג מצות, כמניין ברי"ת בגימטריא, והיא עצמה אחת". וכך כתבו: מעשה הגאונים, עמ' 60-59; הפרדס, עניין מילה, עמ' עו; הרב א"י הרשלה, 'פירוש סידור התפילה והמחזור: מיוחס לרבי אלעזר בן נתן ממגנצא הראב"ן, גנוזות, ג (תשנ"א), סי' מה, עמ' עא; ראבי"ה, ג, סי' תנצא, עמ' 677; רבי יהודה החסיד, ספר גימטריאות, מהד' הרב י"י סטל, ב, פ' לך לך, אות לו, ירושלים תשס"ה, עמ' שצו; רוקח, סי' קיא, עמ' סב; שם, סי' שסב בגליון, עמ' רנא (בשם מנהג וורמייש); מנהגי ר"ח פלטיאל, עמ' 43 [על חיבור זה ראה: ש' עמנואל, שברי לחות, ירושלים תשס"ז, עמ' 219-228; שבלי הלקט, סי' ל, דף טו ע"א (בשם רבי יצחק ב"ר יהודה); שם, הלכות מילה, סי' ה, דף קפח ע"ב; פסקי ריקאנטי, סימן תקפט, ד"צ: ירושלים תשל"ח, דף פא ע"א: "השיב רבי יצחק בר' יהודה לר' מנחם בר' מכיר דודו, שאין לומר תחנונים ביום המילה"; סידור רבי שמואל ב"ר ברוך, עמ' 61 [וראה: א"א אורבך, ערוגת הבושם, ד, מבוא, ירושלים תשכ"ג, עמ' 71]; סידור חסידי אשכנז, עמ' קכא; מנהגי ר"י מדורא, עמ' 154; מנהגי אשכנז דבי רש"י והרוקח, סי' כה, עמ' יז; מנהגים דבי מהר"ם, עניין תחינה, עמ' 4; סדר טרוייש, סי' ג, עמ' 8; ליקוטים אשכנזיים, עמ' נה; ארחות חיים, מהד' מ' שלזינגר, ב, מילה, סי' ט, ברלין תרנ"ט, עמ' 12; כלבו, סי' עג, מהד' ר"ד אברהם, ירושלים תשס"ט, כרך ה, עמ' מב; מנהגי ר"א קלויזנר, מילה, סי' קמז, אות ז, עמ' קלד; מנהגי ר"א טירנא, מנהג כל השנה, עמ' קנט; קיצור מנהגי מהר"ם, עמ' פה; לקט יושר, הל' תחנון, אות ב, עמ' נא. וראה: תרומת הדשן, פסקים וכתבים, סי' פא, מהד' ר"ש אביטן, ירושלים תשנ"א, עמ' שנז; ש"ע, או"ח, סי' קלא, ס"ד.

14 הראשונים חלוקים בכך. הרוקח, סי' קיג, עמ' סב, תלה זאת במנהגים: "במגנצא אומרים 'למנצח' ביום המילה, ובוורמיישא אין אומרים". בהלכות תחנון בסידור רבי שמואל ב"ר ברוך, עמ' 61, כתב שאין לומר 'למנצח'. ובסידור חסידי אשכנז, עמ' קיט [נרפס ע"י אורבך, ערוגת הבושם, שם, עמ' 71-72]: "יש מרבתינו שאומרים שאין לומר מזמור זה ביום המילה, אבל הרב שמואל בן הר"ר ברוך אמר לי שיש לומר, וכן נוהגין בבאנבערק לאומרו ביום המילה... ומנהג יפה לאומרו". ואורבך, הערה 18, העיר ממקור זה על גולדשמידט, שייחס את ההלכות לרבי שמואל ב"ר ברוך, ואינן אלא ליקוט חסר מדבריו. כדעה המצריכה לומר 'למנצח' כתבו: ספר קושיות, סי' ער, עמ' רא (בשם רבי שמואל הנביא, אבי רבי יהודה החסיד. וראה: י"י סטל, ספר קושיות, שם, הערות 637-641); מנהגי ר"י מדורא, עמ' 154; סדר טרוייש, סי' ג, עמ' 8; מנהגים דבי מהר"ם, עמ' 6; ליקוטים אשכנזיים, עמ' נו. ובמנהגי רבי חיים פלטיאל, עמ' 43: "ואומרים 'למנצח', ואומרים 'אל ארך אפים', אבל בתשובות הגאונים יש שאין אומרים 'למנצח' ו'אל ארך

בנישואין נופלים על פניהם, ואומ'רים 'למנצח', ו'צדקתך'.¹⁶
בראש חודש אין נופלין על פניהם¹⁷ לא ביום ולא בלילה [שלפנין]¹⁸.
ואין אומ'רים 'צדקתך' לא בשבת של <212> יום טוב, ולא בראש חודש
שחל להיות בשבת. ואף ביום השבת שחל להיות ראש חודש למחרתו אין
אומ'רין,¹⁹ כך שלח הרב ר'בי שלמה מלאון שמצא באגדה, וכך נהגו אחריו.²⁰
ואין אומ'רים 'ויהי נועם' באותו שבוע שחל להיות יום טוב בתוכה, משום
דכת'ב ביה: "ומעשה ידינו כוננהו", בזמן דאיכא ששה ימים למעשה ידינו,

אפים". כדעה השוללת כתבו גם כן: סידור חסידי אשכנז, עמ' קכא; ארחות חיים, שם;
כלבו, שם. טעמם של המצריכים לומר כתב ברוקח, סי' קיג: "והטעם: כדאיתא בשוחר
טוב (כ, ב, במהר' ר"ש בובר, וילנא תרנ"א, דף פז ע"א, בשינויי נוסח), אמר רבי יהושע
בן לוי: ט' פסוקים יש במזמור הזה, כנגד ט' חדשים שהאשה מעוברת, ומהו אומר: דעני
חייתא - יעני יתהון וית רביא הדין. ומשום דאית ליה צערא לינוקא, אומר 'יענך ה' ביום
צרה". טעם זה, בשינויים קלים, כתבו גם כן: סידור חסידי אשכנז; מנהגי ר"י מדורא;
ספר קושיות; סדר טרוייש; מנהגים דבי מהר"ם.

15 רוקח, סי' שסב בגליון, עמ' רנא; סדר טרוייש, סי' ג, עמ' 8; מנהגי ר"א טירנא, עמ'
קנט. וכן הוא בליקוטים אשכנזיים, עמ' נו.

16 רוקח, שם; ליקוטים אשכנזיים, שם; מנהגי ר"א קלויזנר, סי' פז, אות ד, עמ' פא.

17 רוקח, שם; שבלי הלקט, סי' קעה, דף ע"א; מנהגי ר"י מדורא, עמ' 151; ליקוטים
אשכנזיים, שם; מנהגי ר"א טירנא, ראש חודש, עמ' כז-כח.

18 בכת'י: "שלאחריו". ותיקנתי ע"פ המקורות הנזכרים.

19 הפרדס, אבילות, עמ' פט: "וששאלת: כשחל יום טוב או ראש חודש באחד בשבת,
מפני מה אין אומרים 'צדקתך כהררי אל' בשבת במנחה. מפני שמקובלים אנו שמת
משה רבינו בשבת. וכיון שהתפללו צבור תפלת מנחה בשבת, חל להיות מוצאי שבת,
ואומר צדוק הדין מפני כבודו של משה. וכשחל יום טוב או ראש חודש להיות במוצאי
שבת, נדחה 'צדקתך' מפניה, שכבר חלו הם וכו'". הובא בתשובות רש"י, מהר' י"ש
אלפנבייך, ניו-יורק תש"ג, סי' צג, עמ' 120, ובניסוח שונה בספר האורה, מהר' ש' בובר,
לבוב תרס"ה, סי' נט, עמ' 52. למקבילות נוספות ראה אצל אלפנבייך, שם.

בלקוטי הפרדס, פולנאה תקע"ג, עניין ראש חודש, עמ' 42 [במקור אין ספרור עמודים]:
"ראש חודש ויום טוב שחלו להיות בשבת, אין אומר 'צדקתך צדק לעולם'. וכן אם חל
ראש חודש להיות ביום ראשון באותו שבת, אין אומר 'צדקתך צדק'".

ובשבלי הלקט, סי' קכו, דף מט ע"ב, וסי' קפא, דף עא ע"א, כתב שאין אומרים 'צדקתך'
בשבת שחל בה ראש חודש או חנוכה או יום טוב או חול המועד, ורבינו משולם בר'
קלונימוס זצ"ל כתב שאפילו אם חל ראש חודש באחד בשבת אין אומרים 'צדקתך'
בשבת. וראה: רוקח, סי' נו, עמ' מד, ושם, סי' שסב בגליון, עמ' רנב; שו"ת מהר"ם
מרטנבורג, ברלין תרנ"א-תרנ"ב, סי' רכז, עמ' תשה.

20 מחז"ו, א, הוספות לתפילת מנחה, סי' מו, עמ' ריט: "ואף בשבת שחל ראש חודש
למחרתו יש שאין מניחין לומר צידוק הדין, וכל שכן אם חל יום טוב למחרתו. וכן שלח
הרב ר' שלמה מליאון, ונהגו אחריו". קטע זה הוא מההוספות המאוחרות שבכת'י לונדרן
[ראה: מבוא למחז"ר, עמ' 44-51], למקור זה הפנני פרופ' ש' עמנואל. וראה: H. Gross,

המהדורה הראשונה של 'עקידת יצחק' לר"י עראמה

מאת

הרב יהודה זייבלר

א. רבי יצחק עראמה ומהדורות "עקידת יצחק"

רבי יצחק עראמה (להלן: רי"ע) נולד בערך בשנת ק"פ (1420)¹, ככל הנראה בסאמורה שבקסטיליה, בה חי בצעירותו ובה החזיק ישיבה, לצד ישיבתו המפורסמת של רבי יצחק קנפנטון וממשיכיו. בערך בשנת ר"ל (1470) נקרא על ידי יהודי טרגונה שבאראגון לעבור אליה עם ישיבתו, והוא נענה לבקשתם. בשל העדר בסיס כלכלי לישיבה היא נסגרה אחרי זמן קצר, וזמן מה לאחר מכן עבר רי"ע לקלטיוד, היא Calatayud, מעריה הגדולות של אראגון. בשנת ר"מ (1480) הוא רשום בתעודה ממשלתית כמתיישב בעיר. בה התגורר ודרש את דרשותיו עד הגירוש בשנת רנ"ב (1492), שנת גירוש ספרד. כשאר יהודי סרגוסה וקלטיוד והסביבה נדרו המגורשים לנפולי שבאיטליה, שם נפטר, עוד לפני כיבושה על ידי שרל השמיני וגירוש יהודיה, בשנת רנ"ה (1495).

רי"ע חיבר מספר חיבורים, שרובם ראו את אור הדפוס. חיבורו הגדול, "עקידת יצחק", המבוסס על דרשותיו שנאמרו באראגון, התגבש כבר בספרד כחיבור שלם, כולל מפתח בשם "הר המוריה" לפסוקי התנ"ך, מאמרי חז"ל וספרי החקירה, וציון העניינים המיוחדים. גם שיר הפתיחה למפתח נכתב בספרד². הספר נדפס לראשונה בסלוניקי בשנת רפ"ב (1522) והדפסתו הושלמה ב"ב באדר א' רפ"ב. ככל הנראה נדפס הספר ביזמת רבי מאיר עראמה, בנו של רי"ע, שהתגורר בסלוניקי משנת רנ"ה ועד פטירתו, והדפיס בשנת רע"ז את ספרו שלו 'מאיר איוב' אצל אותו מדפיס, ר' יהודה גדליה.

- 1 ש' הלר-וילנסקי, ר' יצחק עראמה ומשנתו הפילוסופית, ירושלים ות"א תשט"ז, עמ' 26. ככל הנראה על פי הערכה גסה שנפטר בערך בן שבעים, כיון שלא נכתב עליו שנפטר בצעירותו, ופטירתו היתה בערך בשנת רנ"ד.
- 2 הועתק בכ"י פטרבורג הסה"ל אוסף פירקוביץ השני EVR II A 104/1, הוא אוסף שירים ומכתמים מחכמי ספרד בדור הגירוש, שכלל הנראה נכתב באזור סרגוסה בספרד.

ספר עקידת יצחק שבדפוס ערוך בסדר מדוקדק. כל שער בנוי משלושה חלקים. הוא פותח ב"דרישה" העוסקת בסוגיה פילוסופית וחותרת ב"פרישה" העוסקת בביאור עניין בפרשה, כשביניהן מצויה סדרת קושיות בפשט הפרשה. בראש כל שער מופיע היקש פילוסופי, הכולל "קודם ונמשך" - הנחה ונגזרת, כשבהמשך כל אחד מהם מוכח ומבוסס. בנוסף יש בו הפניות פנימיות רבות, ועל כל נושא שנידון בשער אחר נאמר היכן נידון עניין זה בהרחבה.

ארבע שנים לפני פרסומו של הספר בדפוס ראשון בסלוניקי, הועתק בשנת רע"ח בפירנטינו (כיום בסן מרינו שבגבולות איטליה) כתב יד של דרשות על התורה, ללא כותרת כלשהי³. הדרשות התבררו מכבר כעריכה שונה של ספר עקידת יצחק⁴. המעתיק הוא איש איטליה, כנאמר בקולפון: "ותשלם מלאכת הקדש... בכ"ו ימים לחדש אייר שנת זכור ר'ח'מ'י'ך' [=רע"ח] פה פירנטינו... ע"י... שבתי הכהן יצ"ו בכמ"ר אליה הכהן יצ"ו איש רומי". פירנטינו נחשבה בזמנו כחלק ממחוז נאפולי, ואנו למדים שבעקבות שהותו של רבי יצחק עראמה בנאפולי בשנת רנ"ב, הועתק ספרו במחוז זה כעשרים ושש שנים אחר כך.

בכתב היד, שכיום נמצא בספריית אנג'ליקה (להלן: כ"א), אין חלוקה של דרישה ופרישה, וגם מאוחדות בה דרשות שונות לפי הפרשה. דהיינו, כאשר יש יותר משער אחד בפרשה - בנוסח הדפוס הם מחולקים לשערים שונים, ובכתב יד זה הם בנויים כדרוש אחד ארוך. הרצאת הדברים קצרה יותר בכתב היד.

עד כה לא נתברר היחס בין שתי העריכות, כמו גם היחס של כל אחת מהן אל המחבר. האם מדובר בשתי עריכות של הדרשות, ששתיהן יצאו מידו של בעל העקידה עצמו, או שכי"א נערך על ידי חכם אחר, כקיצור של ספר העקידה? ואולי דווקא הנוסח שבדפוס הוא זה שעבר עריכה, סידור, הפניות, ואולי יותר מכך?

על בסיס השוואה שיטתית בין המהדורות אוכיח שרי"ע סידר את ספרו כחיבור שלם עוד בהיותו בספרד, ועוד לפני שעבר לקלטיוד - כלומר לפני שנת ר"מ, ואחרי שעבר לברגה. גבולות השנים הם אפוא ר"ל-ר"מ (-1480) בעריכה זו סודרו המאמרים כדרוש לכל פרשה, וכבר נכתבו להם מבוא והקדמה. במהלך השנים הבאות, הוסיף רי"ע ושכלל את פירושו באופנים

3 כתב היד נמצא כיום בספריית אנג'ליקה, רומא, איטליה Ms. 58.

4 A. di Capua, Catalogo dei codici ebraici della Biblioteca Angelica, (in: Cataloghi dei codici Orientali di alcune Biblioteche d'Italia, Firenze 1878, pp. 91), no. 10 כתב: Suntò dell' Opera intitolata עקדת יצחק. Commento filosofico sul Pentateuco, di Rabbi Isacco Arama לרעתו מדובר אם כן בתקציר של ספר עקידת יצחק. זו גם דעתו של ישראל איסר גולדבלום, שכתב בסוף כתב היד: "יאפ"ז: הוא קצור ספר עקדת יצחק".

שונים, עד שהגיע קרוב לנוסח מהדורת הרפוס. יתכן שהעריכה הסופית של מהדורת הרפוס לא נעשתה על ידו, אלא על ידי בנו, רבי מאיר⁵.

מדובר אם כן בשתי מהדורות מקוריות של החיבור. כ"א הוא מהדו"ק, ונוסח הרפוס הוא מהדו"ב. מאלפת ההשוואה בין המהדורות, כיון שמרבית ההבדלים ביניהם מאפיינים שינויים עקרוניים, וכפי שיורחב בסמוך. השיטתיות שבעריכות אלו שוללת על הסף את האפשרות שכי"א הוא עיבוד של חכם אחר. ישנם שינויים שיטתיים בהצגת תוכנית הספר בהקדמה, התואמים לשינויים בפועל לאורך הספר, ואין סבירות כי שינויים שיטתיים כאלו, לאורך 775 דפי כ"א, הם פרי מלאכת חכם אחר. כמו כן, בנוסח כ"א של ההקדמה לא מוזכר מעברו של המחבר לקלעת-איוב (להלן פסקה ט), ואין סיבה שחכם מעבר ישמיט את אזכורו של מעבר כזה. הסיבה הפשוטה לאי אזכור המעבר בכ"א, היא כיון שהוא נכתב לפני מעבר זה, וכאמור.

אעיר בקצרה, כי לדעתי מהדורת כ"א אינה המהדורה היחידה שיצאה מתחת ידו של רי"ע. המחבר עצמו חיבר ככל הנראה מהדורה מעודכנת יותר, שלא באה לידינו אלא השתמרה בהעתקותיו של רבי ישראל די קוריאל, ואולי עוד ימצאו מקורות משניים נוספים. מהדורת הרפוס אכן מבוססת על מהדורה אמצעית זו, אך עברה עריכה נוספת, על ידי רבי מאיר עראמה, בנו של רי"ע, שהביא את הספר לרפוס⁶.

הנחת קיומן של שתי מהדורות, שופכת אור גם על תעלומת ההבדל בין שתי מהדורות שונות של ספר עקידת יצחק על מגילת אסתר: מהדורת הרפוס, שראתה אור בקושטא בשנת רע"ח, ומהדורת כתב יד ניו יורק בהמ"ל Ms. 7639. שם התמונה הפוכה: מהדורת הרפוס היא מהדו"ק, ומהדורת כתב היד היא המהדורה האחרונה, שיתכן שנערכה על ידי בנו של המחבר, רבי מאיר, ואילו מהדורת הרפוס הובאה לרפוס על ידי יורשיו האחרים⁸.

לצד העניין הרב בחקר משנתו של רי"ע, שהעיון במהדורות והשוואתן זו לזו שופך עליה אור חדש, ישנה תועלת נוספת בשימוש בכ"א לשם תיקון

5 על הראיות לכך ראו י' זייבלד, 'דרשות רבי ישראל קוריאל המבוססות על מהדורה שונה של ספר עקידת יצחק', בית אהרן וישראל ריג (שבת-אדר תשפ"א), עמ' ה-כח.

6 ראו בהרחבה במאמרי שצויין בהערה הקודמת.

7 על ההבדלים בין המהדורות העמידי ר' ארז סבג. הוא מצא שבמהדורת הרפוס הפירוש מסתיים באמצע פרק ט; בניגוד לשאר המגילות, אין סיום מחורז; וישנם מספר קטעים שאינם קשורים לביאור, או שהם כתובים באופן מסורבל ולא בהיר. כל ה"ליקויים" הללו מתוקנים בנוסח כ"י ניו יורק, שבו יש ביאור גם לפרק י, קיים סיום מחורז למגילה, והביאור כתוב בבחירות ובהשמטת עניינים תמוהים.

8 במקום אחר ארחיב בעז"ה בעניין זה, וכן בעניינו של "מאמר על אורך הגלות וביאת המשיח" שבכ"י אנג'ליקה 53 שהוא למעשה עריכה שונה של שער צט בעקידת יצחק.

שגיאות רבות שנפלו כבר במהדורת הדפוס הראשונה. על ריבוי הטעויות בספר עמד רבי יוסף שאול נתנזון, בעל 'שואל ומשיב', בהסכמתו לספר בירורי המידות⁹: "וגם דברי הרב הגאון בעל העקידה עצמם נפלו במ טעויות מספרי הדפוס, ובר במ נוקשה". כ"א נקי יחסית מטעויות, ובמקומות שבהם הנוסח זהה לנוסח הדפוס ולא נערך, ראוי לתקן על ידו את טעויות הדפוס.

ב. זמן כתיבת המהדורה הראשונה וראשית הקשר עם ר"י אברבנאל אחת השאלות שהעסיקו את מחקר משנתו של רי"ע היא שאלת היחס בין הגותו של רבי יצחק אברבנאל (להלן: רי"א) לספר עקידת יצחק של רי"ע. רבי מאיר, בנו של רי"ע, האשים את רי"א בגניבה ספרותית, בדרך שרבי מאיר מתאר כ"מקרה קרה כי נחננו אל"ם בית איש בעל שררה ותורה ממרבי המשרה", הוא רי"א, וכך הגיעו אליו הכתבים, ומהם שילב בחיבוריו¹⁰.

והנה, צרור מכתבים ומליצות מאת רי"ע ובנו רבי מאיר השתמרו על ידי רבי תם נ' יחיא, שכרכם יחד עם עוד מכתבים רבים מבני הדור, והם השתמרו בכ"י שנרכש ע"י אדוארד פוקוק באיסטנבול בראשית המאה השבע-עשרה, וממנו עבר, עם כל כתבי היד שרכש, לספריית הבודליאנה. כיום נמצא כ"י זה באוסף פוקוק שבספריית אוקספורד, ומספרו 74/2. את קבוצת המכתבים הזו, של רי"ע ושל בנו, פרסם א"מ הברמן¹¹. להלן נעיין מחדש בשלוש מתוך האגרות שבקובץ זה, האחת של רי"ע ותשובה אליה (אגרות ט-י) ואחת של בנו (אגרת טו). הברמן מתאר את האגרת הראשונה: "המכתב הארוך סי' ט הוא כנראה מכתב תודה לאיש חשוב, תלמיד חכם ועוסק בצרכי ציבור, והוא נכתב במליצות רבות ביותר". את האגרת השניה הוא מתאר: "סי' י הוא מכתב ידידות, ובתוכו גם ברכה לאשתו של מקבל המכתב, בניו ואביו". ועל סימן טו הוא כותב: "גם הוא מכתב של ר' מאיר, ובו הוא מביע רגשי כבודו לאחד המנהיגים שהיטיב עם משפחת עראמה".

9 ר' ישראל קיטובר, בירורי המדות, לברר ולבאר כל דבר סתום וחתום בספר עקידת יצחק, יופוב תרל"ב, דף ג, א.

10 ראו ש' הלר-וילנסקי, ר' יצחק עראמה ומשנתו הפילוסופית, ירושלים ות"א תשט"ז, עמ' 50-57; י' הס, 'לבעיית הימצאות דברי רבי יצחק עראמה בכתבי רבי יצחק אברבנאל', סיני קלד (תשס"ה) קנד-קנט; י' הקר, 'איגרת ר' מאיר עראמה נגד ר' יצחק אברבנאל והתקבלותה', תרביץ עו (תשס"ז), עמ' 501-518; א' גורפינקל, 'האם היה ר' יצחק אברבנאל פלגיאטור? דיון חדש בקטרוג ישן', היצירה בספרד בהיבט הרב תחומי [בדפוס]. הציטוט בפנים (עם צורת הכבוד "אל"ם" המקובלת בתקופה זו) לפי כתב היד של רבי תם בן יחיא.

11 א"מ הברמן, 'מליצות ושירים לר' יצחק ור' מאיר עראמה', אוצר יהודי ספרד ח (תשכ"ה), עמ' 92-104.

הנני להציע, מתוך עיון באיגרות, מליצותיהן והקשריהן, שהנמען בשתי האגרות ט וטו הוא רי"א, ואגרת י היא תשובה שכתב רי"א לרי"ע. אם כנים הדברים, הרי שהאגרות מאלפות ומלמדות על טיב קשרי רי"ע עם רי"א, אופן הגעת כתביו של רי"ע לרי"א, וגם על ענייניו של מאמרנו – זמן כתיבת המהדורה הראשונה של ספר עקידת יצחק. להלן הנימוקים להצעה זו, וההשלכות הנובעות ממנה:

אגרת ט, שבראשה נכתב "לרב בעל העקדה שלח לרב וגדול", מתארת את מצבו של רי"ע בהתגוררו בארץ שבה היהודים עוסקים במסחר ואינם פנויים לדברי תורה¹², ולכן הוא אינו מוצא חבר לדבר עמו בדברי תורה, והוא בוחר לשלוח למרחקים את דברי תורתו, לחכם שהוא ששמע עליו שזכה לשני שולחנות. הוא מקווה ששליחת דברי התורה תיצור ערוץ ידידות ביניהם, וקשר מכתבים רציף¹³.

ננסה להשיב מתוך העיון באגרת על השאלות העולות מיד. מתי נכתבה האגרת? ברור שהיא נכתבה לפני הגירוש, כיון שהצרות המתוארות בה¹⁴ רחוקות מלתאר את תלאות הגירוש. הצרות שעברו על רי"ע גרמו לכך ש"כבר שיבה זרקה בי, הרי אני כבן שיש לו געגועים"¹⁵ – זקנה בטרם עת, ואם כן היא נכתבה בצעירותו. המצב המתואר, מגוריו בארץ שבה היהודים אינם פנויים לעסוק עמו בדברי תורה, זהה למצב המתואר בהקדמת 'עקידת יצחק' כמצב הערים הקטנות באראגון – טרגנונה וברגה – אליהן עבר מסאמורה שבקסטיליה. רי"ע עבר אליהן ופתח בהן ישיבה, אך היא התפזרה מחוסר עניין של הקהל בהחזקת ישיבה, ורי"ע נשאר בודד. כפי שעולה מאגרת זו, רי"ע ביקש חבר שיעיין בחידושי תורתו, וככל הנראה היתה בכך מטרה נוספת – לזכות לתמיכה כלכלית מצדו של אותו נמען, שתורה וגדולה התאחדו על שולחנו.

מיהו נמענו של המכתב? הוא מקורב למלכות, מתואר "דין אבא למלכא" וכבעל "עבודה רבה מהורמנא דמלכא"¹⁶. קשה למצוא יהודים רבים באותה עת, שהיו גדולים בתורה ובד בבד היו בעלי עושר וגם מקורבים למלכות. הדעת נוטה לראות את רי"א כנמען, ובכך לפרש את המליצה שבראש המכתב על היות הנמען "אב" לכל ענייני האבות, צחצוח לשון על שם המשפחה "אברבנאל".

12 עמ' 100 שורות 1-6.

13 שם, שורה 29-31.

14 שם, שורות 14-20.

15 שם, שורות 32-33.

16 עמ' 99 שורה 4-9.

פולמוסים בדרכי כתיבת שמות ערים בגיטין ומשמעותם

מאת

הרב רפאל קרויזר

הפרקים: א. היחס ללשונות הנוכרים – ויכוח רמ"א ומהרש"ל. ב. כתיבת שם העיר תל אביב בגט. ג. בין הנודע ביהודה לחתם סופר: כתיבת גט בעיר חדשה. ד. האומנם 'אין לגרש בכפר'?

אחד ממקצועותיה של תורה הוא מקצוע 'שמות גיטין', העוסק בבירור הצורה המדויקת והאיות המוקפד של שמות האנשים והנשים – השם העברי והשם הלועזי – הנכתבים בגט. למקצוע זה הוקדשה ספרות ענפה בדברי האחרונים, ולתיאורה והבנתה של ספרות זו הקדשתי מחקר קודם.¹ במאמר הנוכחי אעסוק בענף שהתפתח והשתלשל בספרות ההלכה לצד שמות האנשים – והוא העיסוק בשמות מקומות, שתכליתו התוויית הדרך הראויה לכתיבת שמות הערים והכפרים, וגם שמות הנהרות המספקים מים לבני המקום. המאמר יסקור מספר פולמוסים שהתעוררו בתחום כתיבת שם המקום, יצביע על שיקוליהם הגלויים של הפוסקים וינתח מגמות עומק שהנחו אותם בעיסוקם בשאלות אלו. מקרי המבחן נבחרו בהתאם ליכולתם לשקף שיקולים הלכתיים ייחודיים, המשקללים גם השלכות רחבות יותר, ערכיות ורעיוניות, ואגב כך גם מנסחים עקרונות יסוד במחשבת הפסיקה.

רקע כללי

חכמים תיקנו לציין בשטר הגט מקום הבעל ומקום האשה, ואף מקום עמידת העדים בשעת חתימתם על הגט ויש אומרים אף מקום כתיבת הסופר.² אף על פי

* תודות לידידי ר' משה דוד צ'צ'יק הי"ו על עזרתו הרבה בליבון נושאים רבים במאמר.

1 רפאל קרויזר, ספרות שמות גיטין: יצירה, פשר ומשמעות, תל אביב תשע"ט.

2 לפי רוב הראשונים, החובה לכתוב שם המקום היא מדברי חכמים. יחידאית היא שיטת הרי"ז שהובאה בשלטי הגיבורים (גיטין מא ע"ב – מב ע"א בדפי הרי"ף), לפיה החיוב הוא מן התורה. ונחלקו הראשונים אם כתיבת שם המקום מעכבת, ומה הדין בדיעבד אם

שכתיבת המקום בגט היא מדברי סופרים, טעות בכתיבת שם המקום עלולה להלכה לפסול את הגט, ולכן נזהרו לדייק בו, וכך ניתן למצוא מאות תשובות של רבותינו האחרונים העוסקות בבירור שמות ערים עיירות ונהרות. בהתחשב בנדרדי היהודים לאורך ההיסטוריה, העיסוק בשמות המקומות הוא בעל אופי דינמי ובכל דור נמצאו הפוסקים עומדים בפני דילמות חדשות בתחום.

סוגיה מורכבת זו נחלקת בעיקר לשתי מחלקות. האחת - בירור שמו של המקום; השנייה - התעתיק הנכון של השם. לשמה של עיירה ממוצעת במזרח אירופה יש כשלוש או ארבע אפשרויות הגייה ואיות בשפות המקומיות. לדוגמה, העיר המוכרת כבריסק דליטא בפי היהודים נקראת במקורות שונים בשמות מתחלפים: ברסט, ברסט ליטובסק, בריזשטא, ברסטאס. העיר הגדולה לבוב נקראת במקורות שונים בשם למברג. בעטיים של מלחמות וכיבושים השתנו תדיר הגבולות ושמות המקומות התחלפו לעיתים מזומנות; כך גם נוצרו הבדלי הגייה בין דוברי גרמנית, פולנית, רוסית והעגה המקומית בפי האיכרים. פעמים רבות היו בין בני המקום היהודים דיונים ומתחים סביב השאלה מהו שמה הנכון של העיירה, ובנוסף מהו התעתיק הנכון.

את הפוסקים העסיקה השאלה כיצד נכון לכתוב בגט שם מקום שהגויים רגילים לקרוא לו בשם אחד ואילו היהודים בשם אחר, או מקום שהגייתו שנויה במחלוקת בין תרבויות שונות. במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה החל הדיון המפותח בסוגיה זו, כדוגמת הדיון המופיע במנהגי מהרי"ל על דרך כתיבת שם הנהר דנובה:

והראה לנו מהר"י סג"ל גט שנתן מהר"ם סג"ל במדינת אושטרייך, והיה כתוב בו נהר דונאו וי"ו בסוף. ומהר"י סג"ל היה במעמד ונשתלח גט מק"ק רעגנשפורג לפראגא ליד מה"ר ליפמן מולהויון ז"ל שהוא יתנו לאשה בעירו, והיה כתוב בו נהר דונאיי שני יודי"ן לסוף. ושלח לבני רעגנשפורג: ראיתי מגדולי אושטרייך שהיו כותבין דונאו מה תהא על הגט ששלחתם לידי. שלחו ליה: מצאנו בטופסי גיטין דקהלתינו משם גדולים לכתוב בכאן דונאיי בשני יודי"ן לסוף כאשר כתבנו. ואמר לנו מהר"י סג"ל דשמה השינוי ההוא מכח דבני רעגנשפורג לשונם יותר צח מבני אושטרייך.³

שינה שם העיר. על פרטי דינים אלו ראו טור ושו"ע אבן העזר סי' קכח. וראו שלמה זאב פיק, 'השינוי ברישום מקום המגורים בגט אחר זמנו של רש"י: המנהג בצפון צרפת לעומת המנהג בדרומה', אבינועם כהן (עורך), רש"י ובית מדרשו, רמת גן תשע"ג, עמ' 193-204.

ספר מהרי"ל, מנהגים, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, הלכות גיטין, סעיף יג, עמ' תקו.

הדיון על דרכי כתיבת שמות מקומות נמשך בדרכים שונות עד המאה העשרים ולמעשה עד ימינו, כאשר סקירת הדיונים הרלוונטיים לסוגיה זו עשויה למלא כרכים גדולים. במאמר זה נדון בארבעה פרקים יסודיים בתחום סבוך זה – ובכל אחד מהם נחשפת מחלוקת יסודית המלמדת על עקרונות יסוד רחבים, שיש להם זיקות לדרכי הכרעת ההלכה באופן כללי.

הפרק הראשון יעסוק בשאלה העקרונית כיצד נקבע שם העיר לגבי כתיבתה בגט: האם דרך קריאתה על ידי יהודי המקום, או שהנתון המכריע הוא אופן קריאתה על ידי הגורמים העירוניים הרשמיים. בחציו האחרון של הפרק יתחדד ההבדל בין שם שונה בפי היהודים לצורת תעתיק 'יהודית'. **הפרק השני** משתלשל ממנו ישירות ויסקור פולמוס מודרני, אודות קביעת שמה של העיר העברית הראשונה, שמעלה שיקולים שונים ומרתקים, הקשורים לשאלות המסורתיות והמתחדשות בספרות זו.

במוקד הדיון של שני הפרקים האחרונים עומדת שאלת האיסור, או התקנה, לסדר גירושין בעיר בה לא נסדר גט בעבר. עניין זה חורג הרבה מן הדיון הכללי על תקנות ומנהגים והוא נוגע מצד אחד לאושיות ספרות 'שמות גיטין' ומצד שני לשאלות עומק בסמכות הרבנים ותפקידם. מקורותיהם הראשונים של דיונים אלו בני המאה השמונה-עשרה, אך עד למאה העשרים המשיכו הדיונים להתגלגל באופנים שונים, והבנתם יכולה לתרום רבות להבנת תודעת בעלי ההלכה בשאלות של יחסי קהילה וחברה בעולם משתנה. **בפרק השלישי** של המאמר תתלבן מחלוקת בין שניים מגדולי האחרונים, החושפת מבט רטרוספקטיבי של בעלי ההלכה על ספרות 'שמות גיטין' בכללותה, ודרכו נעמוד על הבחנתם בפער הולך וגדל בין המציאות הריאלית בשפת העם ובין התחום ההלכתי של 'שמות גיטין' הקובע שפה לעצמו – שפת מסדרי הגט. בין היתר נעמוד על חידושו הגדול של בעל 'חתם סופר' בתגובתו הפרשנית-היסטורית לבעיה זו. **בפרק הרביעי** והאחרון תעמוד לדיון הלכה חידתית שהתחדשה בתקופת האחרונים, ולפיה 'אין לגרש בכפר'. בפרק עצמו יתבררו המניעים הסוציולוגיים לתקנה זו ויתבהר הקשר בין דין זה למצב הרבנות הבעייתי בכפרי פולין לעומת כפרי אשכנז.

א. היחס ללשונות הנוכרים – ויכוח רמ"א ומהרש"ל

מהרא"י איסרלין, תלמידו של מהרי"ל, קבע כי כעיקר שם האיש והאשה יש לכתוב את השם הרגיל בפי היהודים, ולא את השם הנקרא על ידי גויי המקום. אולם בנוגע לשמות מקומות התחבט והסתייג:

אמנם בעיירות ונהרות, שמשנתנין שמותיהן בין יהודים לנכרים הפהמיים⁴ (=הבוהמיים), בזה צריך לדקדק אם לכתוב שניהם. ושמעתי שבפראג⁵ כותבין העיר בלשון פיהמי"ש [=צ'כית]. לא ידעתי האמת.⁴

לדברי מהרא"י, בשמות אנשים עיקר השם הוא זה שרגילים לקרוא בו היהודים, אך בנוגע לשמות ערים יש מקום להסתפק, כי אולי דווקא השם שבפי הגויים המקומיים הוא שמו הנכון של המקום; כך ככל הנראה סברו בפראג, על פי השמועה שמהרא"י לא ידע לאמת. בתשובה אחרת, העוסקת בתעתיק של שם העיר, העדיף מהרא"י את האיות היהודי שמוצאו בלשון גרמנית צחה, על פני הכתיב הלטיני שאינו מקפיד על ההגייה המדוקדקת:

גם אשר נסתפקת אם יש לכתוב רוטנבור"ג בגימ"ל, משום דבכתב גלחות שבחותם העיר כתוב כך בגימ"ל; נראה דאין להסתפק גם בזה, דיגידו עליהם ריעיהם: ווירצפור"ג אוישפור"ג שטרושפור"ג הכתובה בטופס, וכן נורבער"ג רענגשפור"ג מרפור"ג, כל הני קוראין ומזכירין בסוף המלה בגימ"ל. וקרוב בעיני שגם בכתב גלחות נכתבין בגימ"ל. ואעפ"כ אנו כותבין לפי דעתי כולן בקו"ף, לפי שמוצא הלשון שנון וצח הוא יותר כך היא מבגימ"ל. ובמדינה שמזכירין לשון אשכנז צח ושנון מדברים כך, ואחר שנון לשון אשכנז אנו כותבין בגיטין, כדבעינן למימר קמן.⁵

העיקרון שנקט מהרי"א קובע: 'ואחר שנון לשון אשכנז אנו כותבין בגיטין' – ההלכה מתחשבת בצורת הדיבור הנקייה והמקורית, ולא הנפוצה והרגילה בקרב הדוברים המקומיים שלשונם משובשת ולא מוקפדת. מהרא"י ביכר את צורת

4 תרומת הדרשן – פסקים, מהדורת אביטן, ירושלים תשנ"א, סימן רמב, עמ' תלד.

5 תרומת הדרשן, שם, סי' קמב. כדי להבהיר את דברי מהרא"י יש להרגיש כי בשפה הגרמנית בת התקופה לא הורגש הבדל הגייה בין G ל-K, כאשר הופיעו בעיצור האחרון של המלה. הצליל היה במנעד שבין ג' ל-ק' שלנו, מה שהותיר מקום לוויכוח מה עדיף, ומכאן שורש הספק האם לכתוב ב-ג' או ב-ק'. מסתבר כי היהודים הקפידו לכתוב את הסיומת 'בורג' (Burg) באות ק', בעוד בכתיב הרשמי באותיות לטיניות נכתב ב-G. קיימים שני סוגי תעתיק. סוג אחד הוא תעתיק אותיות (טרנסליטרציה), שבו כל אות או סימן בכתב של שפת המקור מוחלפים באות או סימן תואמים קבועים בכתב היעד. סוג שני הוא תעתיק הגאים (טרנסקריפטציה), שבו המלה נכתבת בשפת היעד בהתאם לאופן ההגייה, מתוך שאיפה שהקורא יוכל לבטא את התעתיק באופן דומה לצורת המקור. לדברי מהרא"י, העיקרון הקובע הוא 'מוצא הלשון שנון וצח', דהיינו הדיקציה המוקפדת. הדרישה ההלכתית היא תעתיק מדויק ככל שאפשר של הדיבור החתוך (תעתיק הגאים), ולא תעתיק אותיות של הכתיב הנהוג. בהתאם לחיתוך הדיבור הגרמני במקומות שהדיבור לא הושחת ('ובמדינה שמזכירין לשון אשכנז צח ושנון מדברים כך'), הצליל הנהגה דומה יותר ל-ק' מאשר ל-ג'.

הגיית היור הדגושה במסורת טבריה

מאת

מאיר וולגלרנטר

על החשיבות הנודעת למסורת הלשון העברית של אנשי טבריה אין צורך להכביר במילים. די אם נצטט את דברי ר' יונה אבן ג'נאח בספר הרקמה: 'אנשי טבריה [...] הם הצחים בלשון מכל העברים ויותר באור מכולם'.¹

* ברצוני להביע תודתי העמוקה לרב יעקב ישראל סטל, על עזרתו ועידודו המרובים. תהי משכורתו שלמה מעם ה'. תודה מרובה גם לרב יוסף אביב, שקרא והגיה טיוטה של המאמר, וכן גם לד"ר עמנואל מסטיי, לר' אוריאל פרנק ולר' יעקב לויפר שקראו את המאמר והעירו הערות מועילות, ולפרופ' אילן אלדר שקרא את המאמר ועודד אותי. תודה גם למשתתפים בפורום המקוון אוצר החכמה, על העזרה שהעניקו לי. עם השלמת המאמר נפטר סבי הרב ישראל אלעזר וולגלרנטר זצ"ל. בין התחומים הרבים בהם הוא עסק, ואותם הוא למד ולימד, תפסו לשוננו הקדושה ודקדוקה מקום מיוחד, משחר נעוריו ועד יומו האחרון. הוא העביר אהבה זאת לדורותיו אחריו ונטע אותה בתוכנו. מאמרי מוקדש לזכרו הבלתי-נשכח. תהא נשמתו צרורה בצרור החיים. מקראה לסימונים פונטיים המשמשים במאמר: g = גימל; d = דלת; j = יוד; dz = ג' גרושה; z = צ' גרושה; tʃ = צ' גרושה; j = עיצור חכי (או: וילוני מחונך), סותם, קולי הנשמע כמעין תרכובת של גימל ויוד (gi) או דלת ויוד (di); השווה Gairdner, להלן הערה 7, עמ' 23; te = עיצור מכתשי-חכי, מחונך שורק, אטום.

1 ר' יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה (כתאב אללמע) לר' יונה אבן ג'נאח, בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תבון, מהדורת מ' וילנסקי וד' טנא, מהדורה שנייה, ירושלים תשכד. על החשיבות המיוחדת שנודעה למסורתם הלשונית של אנשי טבריה ראה: ב' קלאר, מחקרים ועיונים בלשון בשירה ובספרות, ירושלים תשיד, עמ' 204-205; ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 250 הערה 43; א' אלדר, תורת הקריאה במקרא: ספר הורית הקורא ומשנתו הלשונית, ירושלים תשנד, עמ' 7-8; אלוני, הבלשנות העברית בטבריה, עמ' 21-22 והערה 77, עמ' 29 (הפרק כולו עוסק ברקעה ההיסטורי של טבריה העיר ופריחת תורתה); ש' מורג, עיונים בעברית לדורותיה, ירושלים תשסד, עמ' 9; דותן, אור ראשון, עמ' 66-67; R. C. Steiner, "Poetic Forms in the Masoretic Vocalization and Three Difficult Phrases in Jacob's Blessing", Journal of Biblical Literature 129, no. 2 (2010), pp. 226-233; ולאחרונה, בהרחבה רבה: כאן, ההגייה הטברנית, א, עמ' 56-92. וראה גם במקורות שנרשמו להלן, הערה 6.

שחזורה של מסורת ההגייה הטברנית העסיק לא מעט את החכמים בעשרות השנים האחרונות, ונכתבו על הנושא מאמרים, עבודות, וגם ספרים שלמים.² כאן נעסוק בביור פרט אחד מן המסורת הזו – עדותו של רב סעדיה גאון על הגיית המיוחדת של היור הדגושה בפי אנשי טבריה.³ הדברים מובאים על ידי ר' יונה אבן ג'נאח, אגב דיונו בנכונותה של ההשוואה הלשונית בין העברית והערבית:

וכמו זה עשה רב סעדיה ז"ל בספר יצירה, כי כשזכר שם שאנשי טבריה יעשו מן היור הדגושה ג'ים, זכר שגם כן עושים הערביים והביא לראיה ועדות מקצת דבריהם.⁴

מקורו של הציטוט הוא בפירושו של רב סעדיה גאון לספר יצירה, שנכתב בבבל בשנת 931.⁵ אלו דבריו (בתרגום לעברית):

[לעניין שמרנותה של מסורת העברית הטברנית בכלל ראה שלושת מאמריו של אהרן הורנקול: "Discord Between the Tiberian Written and Reading Traditions: Two Case Studies", *Studies in Semitic Vocalisation and Reading Traditions*, Cambridge 2020, pp. 227-280; "The Hebrew of the Dead Sea Scrolls and the Tiberian Reading Tradition: Shared Departures from the Masoretic Written Tradition", *Dead Sea Discoveries* 27, no. 3 (2020), pp. 410-425; The Masoretic Text and Tiberian Hebrew: Observations from the Perspective of the Dead Sea Scrolls and Related Material (המאמר לא נדפס והוא נגיש בדף שלו באקדמיה), ובספרות המרובה שנרשמה במאמרים אלו.]

2 חשוב במיוחד ספרו של כאן, ההגייה הטברנית.

3 על זיקתו של רס"ג לאסכולה זו ראה: מלטר, רב סעדיה גאון, עמ' 65–66; ש' מורג, 'קהילות ספרד והמסורת החיה של הלשון העברית', מורשת ספרד, בעריכת ח' ביינארט, ירושלים תשנב, עמ' 86 [=הנ"ל], עיונים בעברית לדורותיה, ירושלים תשסד, עמ' 33; הנ"ל, 'על שבע כפולות בג"ד כפר"ת בספר יצירה ועל שרי – שרה ואברם – אברהם', תרביץ, סג (תשנד), עמ' 136–137 והערה 12; דותן, אור ראשון, עמ' 18–19, 34–40. וראה להלן, ליד הערה 16 ובה. להשערת דותן (שם), רס"ג יושב בארץ ישראל בין השנים 915–921.

4 ר' יונה אבן ג'נאח, ספר ההשגה לר' יונה אבן ג'נאח, בתרגומו העברי של עובדיה הספרדי, מהדורת ד' טנא וא' ממז, ירושלים תשסו, עמ' 139. לשון המקור הערבי:

מתל הד'א רב סעדיה ז"ל פי ספר יצירה פאנה למא ד'כר הנאך אן אהל טבריה ינטקון באליא אלמשדרה 'ג'ימא <ד'כר איצ'א אן אלערב קד תפעל קד תפעל ד'לך ואסתשהד בבעץ' כלאמהם פיה J. M. Delgado, *Kitāb Al-mustalḥaq by Ibn Ḡanāḥ of Cordoba: A Critical Edition, with an English Translation, Based on All the Known Judaeo-Arabic Manuscripts*, Cambridge Genizah Studies Series, Volume 11, Brill 2020, p. 164. 'ג'ימא' נוסף פה על פי ארבעת כתבי היד המובאים באפראט).

צריכים אנו לבאר במקום זה מספר האותיות בדיוק. כי שמענו שיש אנשים העושים אותם שנים וארבעים אותיות, לפי שהם מרבים באלו הכ"ב, ומצרפים אליהם השבע הכפולות, ומצרפים אליהם שבע התנועות, כלומר קמץ ופתח וחלם וסגול וחירק וצירי ושירק, ונעשו ל"ו, ומוסיפים ה"צ'אד", וה"ט'א", והפי כאמך אפרנו⁶, והלמד⁷ כאמך

- 5 כפי עדותו של רס"ג עצמו בתוך החיבור (שם: א'רמב לשטרות): ספר יצירה (כתאב אלמבאדי) עם פירוש הגאון רבנו סעדיה ב"ר יוסף פיומי ז"ל: מקור ותרגום, תרגום ומהדורת הרב י' קאפח, ירושלים תשל"ב, עמ' פו. וראה: דותן, אור ראשון, עמ' 20, 33; מלטר, רב סעדיה גאון, עמ' 177 הערה 402.
- על פירושו של רס"ג לספר יצירה ראה מלטר, רב סעדיה גאון, עמ' 177-193, 355-359; ח' בן-שמאי, מפעלו של מנהיג: עיונים במשנתו ההגותית והפרשנית של רס"ג, ירושלים תשעה, עמ' 83-90; R. Jospe, "Early Philosophical Commentaries on the Sefer Yezirah: Some Comments", *Revue des Etudes Juives*, CXLIX (4), 1990, pp. 369-415. מובן שאין ענייננו כאן בפירוש המיוחס לרס"ג המצוי בדפוס ספר יצירה, שבאמת אינו לרס"ג. על פירוש זה ראה נ' בן-שחר, פירוש ספר יצירה המיוחס לרב סעדיה גאון: מהדורה ביקורתית ופרקי מבוא, לוס אנג'לס תשעה, עמ' 12-81.
- 6 על פא זו ראה: למברט, פירוש ספר יצירה, החלק הצרפתי, עמ' 64 הערה 3; ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית: על יסוד המהדורה העשרים ושמונה של הדקדוק העברי לוילהלם גזנויס, שעובר בידי א' קאוטצש, תרגם מגרמנית: מרדכי בן-אשר, מהדורה שנייה מתוקנת בידי: יהושע בלאו, ירושלים תשמ"ב, חלק א, 6i; מ"צ סגל, יסודי הפוניטיקה העברית: חקירה בִּהְבְּרוֹן העברי ותולדותיו, ירושלים תרפ"ח, עמ' 35; ר"ש שטיינר, 'הפ"א הנחצית במלה אֶפְדָּנו (דניאל יא, מה)', חקרי עבר וערב: מוגשים ליהושע בלאו על ידי חבריו ותלמידיו במלאת לו שבעים, בעריכת ח' בן-שמאי, תל אביב תשנ"ג, עמ' 551-561; י' עופר, 'הגיייה מיוחדת של האות פ"א בשלוש מילים בספר דניאל', עיוני מקרא ופרשנות, יא (תשפ), עמ' 215-225 (תודתי לרב מנחם זילבר על הפניה חשובה זו); כאן, ההגייה הטברנית, א, עמ' 159-160, 215-220.
- בתרגומו הקדום של ר' משה בן יוסף הדיין (בן המאה ה"ג לערך; התרגום השתמר בשלושה כת"י: פרמה 3018 'ס' F13747; המאה ה"ד, מינכן 221 'ס' F1104; המאה ה"ו, ומינכן 92 'ס' F23122; המאה ה"ט-י"ז, ונרפס לאחרונה, על פי כתבי יד אלו, על ידי ע' פורת, שני תרגומים קדומים לרב סעדיה גאון: פתרון ספר האמונות וחרצ"ב הבינות ופירושו לספר יצירה, לוס אנג'לס תשפ. וראה שם, עמ' 327-335, על התרגום ומחברו. ענייננו מופיע שם, עמ' 359) מופיע במקום 'אפרנו' - **אפטרופא**, אך אין ספק שהנוסח הערבי שבכת"י פוקוק (להלן הערה 12), המתאשר גם מתוך התרגום הקדום לפירושו של רס"ג לספר יצירה המצוטט אצל רבי יהודה בן ברזילי הברצלוני, בן המאה ה"א-י"ב (פירוש ספר יצירה להרב הנשיא ר' יהודה בר ברזילי הברצלוני ז"ל, מהדורת שז"ח האלברשטאם וד' קויפמאנן, ברלין תרמ"ה, עמ' 229; על תרגום זה ראה: מלטר, רב סעדיה גאון, עמ' 357-358; פורת, שם, עמ' 329-327), הינו המקורי (וכבר העיר על כך למברט, שם). נראה שהמתרגם לא הכיר את המלה 'אפרנו', וחשב שכתוב אפטרופא. [להלן נעיר על שגיאות נוספות של המתרגם. על טיבו של התרגום הזה

"אללה", וה"ג'ים" כאמרך "ג'אבר", והשין כפי שהיא בלשון הפרסים⁸, ונעשו ב"מ אותיות. והתבוננתי באלו העשרים הנוספות, ומצאתי לכל קבוצה מהם ענין. אשר לשבע הכפולות כבר הזכירן בעל הספר. ואשר לשבע התנועות הרי הם כאויר בינות לאותיות המתבטאות בהן נעלמות בחקרן וסתן. אבל השש הנותרות מצאתי שכל אחד מהן גנוב מבין שתי אותיות. [...] אבל "הג'ים" הרי בין הגימל והיוד, ולפיכך עשאוה הטברנים⁹ בתוך היוד הדגושה, ועשאוה מקצת הערבים¹⁰ במקום היוד,

ראה: ר' יוסף קאפח, פירוש רס"ג לספר יצירה (לעיל הערה 5), עמ' ח; מלטר, רב סעדיה גאון, עמ' 356-359.

7 במקור הערבי: ואללאם. על לאם זו ראה: סגל, פונטיקה (לעיל הערה 6), עמ' 34; W. H. T. Gairdner, *The Phonetics of Arabic: A Phonetic Inquiry and Practical Manual for the Pronunciation of Classical Arabic and of One Colloquial (the Egyptian)*, C. A. Ferguson, "The Emphatic I in Arabic", *Language* 32, no. 3 (1956): 446-452.

8 בתרגומו של ר' משה הדיין (לעיל הערה 6): והסין כאמרך אלפרס. ובהמשך גם שם: 'השין הכבד'. שמא לכך התכוון למברט בכתבו (פירוש ספר יצירה, החלק הצרפתי, עמ' 64 הערה 5) כי 'לפי הנוסח העברי מדובר בשין (או סין לגירסה אחרת) שבמילה (?) (فرس) (סימן השאלה במקור, וצ"ל الفرس, אלפרס; כפי שכתוב במבוא למהדורתו, למברט השתמש בכת"י מינכן 221, ובכת"י זה האותיות 'אל' (לא הליטורה א') קריאות וברורות, כך שספקתו אינה מובנת). לפי זה מדובר בשין ערבית. ואכן, בתרגום זה, אחרי 'והסין כאמרך אלפרס', נוסף משפט (שחסר בנוסח כת"י פוקוק ובתרגום שבפירוש ר"י ברצלוני, לעיל הערה 6), בו נאמר במפורש: וכל אלה המלות בלשון ערבי הם. רמז לכך ניתן אולי למצוא גם בנוסח כת"י פוקוק, שהרי בהמשך נאמר 'השין הכבדה', לא 'השין הפרסית'. אולם סביר שהנוסח הערבי שבכת"י פוקוק, 'ואלשין כמה יכון פי כלאם אלפרס', הינו הנוסח המקורי, וכי ממנו נוצר, בשיבוש, הנוסח שבתרגומו של ר' משה הדיין, לא להפך. (ותדע, שהרי אם מדובר במילה הערבית 'אלפרס', היה די במילה 'פרס' לבדה). גם בתרגום הקדום שבפירוש ר"י ברצלוני (לעיל הערה 6) נאמר: ואל שין כמה שיהיה בדברי פרס. אם כן, מדובר בשין פרסית (וכבר העיר על כך קויפמן ב'הערות נוספות' לפירוש ר"י ברצלוני, לעיל הערה 6, עמ' 348), אלא שיייתכן שמדובר בשין הערבית שבפי הפרסים (כלאם = דיבור). על שין זו ראה דרנברג (להלן הערה 19), עמ' 210, ולהלן הערה 38.

9 בתרגום ר' משה הדיין (לעיל הערה 6), בשלושת כתה"י: העבריים. נוסחו המעולה של כת"י פוקוק מתאשר מן התרגום שבפירוש ר"י ברצלוני (שם, עמ' 230), ומן הציטוט אצל ר' יונה אבן ג'נאח (לעיל, ליד הערה 4). ועד נוסף: ברשימת שינויי נוסח שבראש כת"י ניו-יורק, בהמ"ל 1902 (ס' F11000); העתק מכת"י פרמה. בקטלוג הספיה"ל מופיע כי שינויי הנוסח הם לפי כ"י שהיה ברשות ד"ר [אליעזר] Loewe [= כ"י מס' 20] שהוא העתק מכ"י מינכן 49; לא הצלחתי לאתר (תוקן 'העבריים' אל 'בני טבריה'. מוזר אפוא, כי למברט בתרגומו הצרפתי לפירוש רס"ג לספר יצירה (למברט, פירוש ספר יצירה, החלק הצרפתי, עמ' 65) כתב les Palestiniens, ורק בהערה 3 מצא לנכון להעיר כי בכת"י פוקוק הטבריינים הם שמישו את היוד הכפולה כג'ים.

על 'ספר האורה' מהדורת מכון ירושלים

מאת

הרב אברהם ביטון

ספר האורה: פסקי הלכה מבית מדרשו של רש"י, ע"פ דפוס ראשון וכתב-יד, מפעל תורת חכמי אשכנז, מכון ירושלים, ירושלים תשפ"א. [26] + שעח עמודים.

ספרי הלכה המשתלשלים מבית מדרשו של רש"י, הידועים בתור 'ספרי דבי רש"י', תופסים מקום של כבוד בין ספרי ההלכה מראשוני אשכנז. משבצת זו כוללת את הספרים הבאים: 'מחזור ויטרי'; 'ספר האורה'; 'ספר האורה ח"ב'; 'סידור רש"י'; 'ספר הפרדס'; 'איסור והיתר לרש"י'; 'ליקוטי הפרדס'; 'ספר הסדרים'.¹ מלבדם קיימים כמה וכמה קבצי הלכה בכתב-יד, הכוללים פסקי הלכה מבית מדרשו של רש"י. בשנים האחרונות יזם מפעל תורת חכמי אשכנז שע"י מכון ירושלים הדפסה מחודשת של הספרים במהדורה עדכנית, וכבר יצאו לאור 'איסור והיתר לרש"י' ו'ספר האורה ח"ב' (ירושלים תשע"ח), וכעת 'ספר האורה'.

רבה ההזנחה בתחום ספרות ההלכה של חכמי אשכנז הראשונים, ולכך יש לברך את עצם ההדפסה החדשה של תורת רש"י ובית מדרשו במהדורה עדכנית הכוללת הארות והערות, מקורות וצינונים לתורת הראשונים, שמטפלות בה ידיים עסקניות של תלמידי חכמים המצויים בארבע אמות של הלכה. יש לקוות כי בעקבות מהדורות תורניות אלו יחזרו החיבורים לשולחן הלומדים, ישוטטו רבים ותרבה הדעת. אולם אין סכין מתחדדת אלא בדרך חברתה, ולכן אין מנוס מהתייחסות לליקויים מתודולוגיים המאפיינים את המהדורה.

* הפניה ביבליוגרפית מלאה נרשמה בהופעתה הראשונה בלבד. בכתבת מאמר זה סייעו בידי ידידי הרב יעקב ישראל סטל הי"ו, הרב יחיאל הלוי הי"ו, וד"ר אלכסנדר גורדין הי"ו, ישאו ברכה מאת ה'.

1 לסקירת ספרי הלכה מבית מדרשו של רש"י ראה: א' עפשטיין, 'ר' שמעיה תלמידו ומזכירו של רש"י', בתוך: י"ל הכהן פישמן (עורך), ספר רש"י: קובץ תורני-מדעי, ירושלים תש"א, עמ' שכט-שמא; א"מ ליפשיץ, רבי שלמה יצחקי, ורשה תרע"ד, עמ' 134-149.

לדברי עורכי הספר (עמ' 2), המהדורה נערכה על פי דפוס ראשון וכתב־יד, וכי החיבור מוגש 'במהדורה מתוקנת ומשוכללת'. עם זאת, עיון במהדורה עצמה מעלה כמה תמיהות על דרך העבודה בההדרת החיבור. לפי עדות העורכים, כנוסח בסיס הם נטלו את מהדורת ר"ש בובר, שהדפיס את החיבור לראשונה ע"פ ארבעה כתב־יד², וסמכו על הערותיו והגהותיו. על כך הוסיפו ובדקו שלושה כתב־יד של החיבור, ועל פיהם ערכו את מדור 'שינויי נוסחאות' במהדורתם.

הבסיס הטקסטואלי של המהדורה

השוואה בסיסית של מהדורת בובר לכתב־יד אותם הוא מציין³ מעלה כי נפלו אי דיוקים רבים בהעתקתו.⁴ לכן אי אפשר להסתמך בעיניים עצומות על מהדורה זו כאשר באים להפיק מהדורה חדשה ומדויקת. כך שבסיס המהדורה החדשה גם היא רעועה.

כמו כן, עורכי המהדורה החדשה, לפי עדותם, לא בדקו את כל כתב־יד של ספר האורה הידועים לנו, אלא את חלקם. כאמור, בובר ערך את מהדורתו על פי ארבעה כתב־יד של ספר האורה:

1. כתב־יד לונדון, הספרייה הבריטית Or. 9155 (מתכ"י: F6594), דפים 36א-55א (כתיבה איטלקית; המאה השבע־עשרה).⁵ והוא נוסח הפנים במהדורתו.
2. כתב־יד אוקספורד, ספריית הבודליאנה Marsh. 580 (קטלוג נויבאואר 563; מתכ"י: F19434), דפים 1א-89ב (כתיבה ספרדית; המאה השלוש־עשרה או הארבע־עשרה).
3. כתב־יד אוקספורד, ספריית הבודליאנה Mich. 300 (קטלוג נויבאואר 564; מתכ"י: F19435), דפים 1א-71א⁶ (כתיבה ספרדית; המאה החמש־עשרה).

- 2 ראה בהמשך המאמר רשימה מלאה של כתב־יד.
- 3 ש' בובר, ספר האורה, לבוב תרס"ה, מבוא, עמ' 5-7.
- 4 כגון הוספות והשמטות מלים, חילופי אותיות (ב-כ, יו, ו-ן), וק"ו כתיב מלא וחסר. וראה על כך להלן בנספח.
- 5 בובר אינו מציין כך את כתב־היד, אלא מספר על כת"י מעזבון הגאון החיד"א, שנמסר לו על ידי הרב יצחק רפאל אשכנזי אב"ד אנקונא, ושמיכל: פסקים קדמונים; שו"ת מן השמים לרבי יעקב ממרויש; חיי עולם (ספר היראה); ספר האורה; וספר גדול המכיל שאלות ותשובות. תוכן כת"י זה מתאים בדיוק לכת"י לונדון (ספרור העמודים אצל בובר שונה, אך בצורה עוקבת), ובשל כך הסיקו עורכי הקטלוג הממוחשב של המכון לתצלומי כתב־יד עבריים בירושלים כי זהו כתב־היד שבובר השתמש בו לנוסח הפנים. סימנים א-ק,יג, ולאחר מכן תחילת הלכות נדה לרש"י (71א-72ב). בסי' קיג ישנם כמה וכמה שינויים בסדר המאמרים בין כת"י זה למהדורת בובר.

4. כתבי־יד פריז, ספריית כל ישראל חברים 87 (מתכ"י: F3389), דפים א1-137ב⁷ (כתיבה ספרדית; המאה הארבע-עשרה או החמש-עשרה).
במהדורה החדשה שלפנינו הוסיפו חילופי נוסח משלושה כתבי־יד:
 5. כתבי־יד פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 3823 (מתכ"י: F27552), דפים א1-80ב⁸ (כתיבה איטלקית; המאה החמש-עשרה).
 6. כתבי־יד רומא, ספריית קונטנזה 2829 (מתכ"י: F740), דפים א247-א314, בגליון החיצוני (כתיבה איטלקית; המאה החמש-עשרה).
 7. כתבי־יד מוסקבה, ספריית המדינה של רוסיה, 982 Guenzburg. (מתכ"י: F48777), דפים א7-91ב⁹ (כתיבה ספרדית; המאה החמש-עשרה).
אך מלבד שלושה אלו, קיימים כתבי־יד נוספים, שעורכי המהדורה החדשה לא ראו ולא השתמשו בהם בהתקנת המהדורה. ואלו הם:
 8. כתב יד וינה, הספרייה הלאומית של אוסטריה, 204 Cod. hebr. (מתכ"י: F1466; קטלוג שוורץ 55), חלקו הראשון מכיל את איסור והיתר לרש"י,¹⁰ וחלקו השני, מדף א96-א152, מכיל את ספר האורה,¹¹ ומובא תחת הכותרת 'איסור והיתר מרבינו שלמה ז"ל'. (כתיבה אשכנזית; המאה החמש-עשרה).
 9. כתבי־יד וטיקן, ebr. 506 (מתכ"י: F542), דפים א121-א164, וחסר בסופו מאמצע סימן קיא* (כתיבה איטלקית, ראשית המאה החמש-עשרה).
 10. כתבי־יד קיימברידג', ספריית האוניברסיטה 2, Add. 638 (מתכ"י: F16861), דפים א1-223 (כתיבה איטלקית, המאה השמונה-עשרה).¹²
- 7 כתבי־יד מתחיל מאמצע ס' מד וממשיך עד ס' קיג, ולאחר מכן הלכות נדה לרש"י (א138-א150ב), ומפתח לספר האורה (א151-ב).
 - 8 ספרור הדפים בכתה"י הוא באותיות, וכמו כן נרשם בטעות בראשית החיבור: "ספר האשכול לרבינו ... ר' אברהם אב בית דין ב"ר יצחק..." ובסופו: "וסליק להו סיפרא הנקרא אשכול הכפר". כפי הנראה טעה המעתיק בשם הספר, בעקבות העובדה ששני החיבורים מתחילים באותה פתיחה: "ת"ר ונשמרת מכל דבר רע..." וראה בהערות על ספר האשכול, מהדורת ש' אלבק וח' אלבק, ברלין תרצ"ד, עמ' 1 הערה א.
 - 9 ולאחר מכן הלכות נדה לרש"י. דפים א92-א99, קטוע בסוף.
 - 10 י"ל לאחרונה בהוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשע"ח, וראה על מהדורה זו בסוף המאמר.
 - 11 ס' א-קיג. ולאחר מכן הובאו הלכות נדה מרש"י, (א152-א162). שהובאו כבר בכת"י זה בחלקו הראשון בתוך ספר איסור והיתר לרש"י (א75-א76). בקטלוג הממוחשב של המכון לתצלומי כתבי־יד עבריים, נכתב: "דף א1-א96, רש"י, איסור והיתר". והרישום אינו מדויק: ספר איסור והיתר הוא בדפים א1-77. ולאחר מכן ספר הלכות קצובות (דפים א77-א84), הלכות שחיטה וטריפות לרז"ה (א84-א96). ולאחר מכן מובא ספר האורה.
 - 12 כמו כן קיימים כמה שרידים של כתבי־יד מן הגניזה, כמו: מנצ'סטר, ספריית האוניברסיטה B 5373 (מתכ"י: F51450; פרויקט פרידברג לחקר הגניזה: 426161; 426104). בצד אחד הוא קטע מספר האורה ס' צ, ובצד השני קטע מחיבור הלכתי,

אין זו ביקורת נקודתית על אי הכרת כתבי יד אלו, אלא על היעדר התמצאות בתחום וכן על עצם העובדה שמלאכת הההדרה לא נעשית בידי חוקר מומחה בעל נסיון ובעל ידע בספרות הראשונים המצויה בכתבי-יד, או לפחות אחד שיידע להדריך ולהנחות את העורכים כיצד לגשת למלאכה חשובה זו: אלו כתבי-יד קיימים, מה איכות ההעתקה, וכיצד יש לנהוג בשינויי הנוסח.

הרקע המחקרי

במהדורה זו בולט חסרון נוסף: היעדר גישה מחקרית לחיבור והיכרות עם המחקר הענף סביבו וסביב הספרות הקשורה אליו. במבוא לספר יסודי זה נזכר רק מחקר יחיד על ספרי דבי רש"י (מלבד המבוא של ר"ש בובר לספר האורה), הוא עבודת גמר שכתב ד"ר פנחס רוט.¹³ וגם ממנו לא הובא כי אם ציטוט הקביעה כי ספר איסור והיתר הוא החיבור המקורי ביותר מכל ספרי דבי רש"י.

להלן שני נושאים לדוגמה, מתוך הנושאים שנדונו בספרות המחקר ונוגעים ישירות לספר האורה, וכלל לא הוזכרו ע"י עורכי המהדורה החדשה:

א. עריכתו הפרובנסאלית של ספר האורה. ידועה מסקנת רבים מהחוקרים, לפיה יש בספר האורה שני סוגי מקורות: הראשון מבית מדרשו של רש"י, והשני מראשוני פרובאנס. שכן בגוף החיבור נכללו פסקי הלכה מבית מדרשו של רש"י, ולצידם פסקי הלכה מספר העיתים של ר' יהודה בר ברזילי הנשיא מברצלונה.¹⁴ ספר האורה גם אינו מובא בכתביהם של חכמי אשכנז, ומשום כך הסיק א' עפשטיין כי הספר נכתב בספרד.¹⁵ אך על השערה זו יש לשאול כיצד הגיעו פסקי הלכה מבית מדרשו של רש"י לספרד כבר באותה תקופה. לפיכך הציע הרב ב"ז בנדיקט כי ספר האורה נכתב בפרובאנס, בה היו ידועים גם פסקי רש"י, לצד פסקי ר' יהודה בר ברזילי.¹⁶ הרב בנדיקט חיזק את טענתו בשתי עובדות. האחת,

הלכות ספירת העומר (כתיבה ספרדית); מנצ'סטר, ספריית האוניברסיטה, B 3202 (מתכ"י: F46320; פרויקט פרידברג לחקר הגניזה: 422086; 422087) קטע מספר האורה סי' קיג (כתיבה ספרדית); ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 7608, אוסף אדלר 3047 (מתכ"י: F33841), דף 1 משני צדדיו קטע מספר האורה מסימנים צו-צח, ודף 2 משני צדדיו קטע מסי' קיג (כתיבה ספרדית). לקטעי גניזה נוספים, ראה: ש' עמנואל, תשובות הגאונים החדשות: ועמן תשובות, פסקים ופירושים מאת חכמי פרובאנס הראשונים, ירושלים תשנ"ה, מבוא, עמ' כח, הערה 115, ובהוספות למהדורת תשע"ט, עמ' 277. נעזרתי בדבריו שם לכתובת רשימת כתבי-היד.

13 פ' רוט, ספר הפרדס: לדרכי היווצרותו של ילקוט הלכתי בימי הביניים, ע"ג, ניו-יורק תשס"ח.

14 ראה: ש' אלבק, מחוקקי יהודה, ברסלוי תרע"א, עמ' 16-13; הנ"ל וח' אלבק, ספר האשכול (לעיל הערה 8), מבוא, עמ' לז-לט.

15 א' עפשטיין, ר' שמעיה (לעיל הערה 1), עמ' שלו.

16 ב"ז בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס: אסופת מאמרים, ירושלים תשמ"ה, עמ' 28-27.